

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Les Illyriens et la genèse des Albanaï, Πρακτικά τῆς Συνόδου, ἀπὸ 3-4 Μαρτίου 1969, τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας καὶ Γλωσσολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Τιράνων, Τίρανα 1971.

Τὸ 1969 οἱ Ἄλβανοὶ ἐόρτασαν τὴν 25ην ἐπέτειο «τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς χώρας τους καὶ τῆς νίκης τῆς λαϊκῆς ἐπαναστάσεως». Μέσα στὸ πρόγραμμα τῶν σχετικῶν ἐκδηλώσεων ἐγινε καὶ ἡ πρώτη Σύνοδος τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας καὶ Γλωσσολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Τιράνων. Θέμα τῆς πρώτης αὐτῆς Συνόδου: οἱ Ἰλλυριοὶ καὶ ἡ γένεσις τοῦ Ἄλβανικοῦ ἔθνους. Οἱ ἀνακοινώσεις εἶχαν ἤδη δημοσιευθῆ σκόρπιες στὰ ἄλβανικὰ (μὲ γαλλικὴ περίληψη), στὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τοῦ Ἰνστιτούτου¹. Δημοσιεύονται πάλι στὰ γαλλικὰ σὲ ἓνα τόμο.

Στὸν ἐναρκτήριο λόγο ὁ Androkli Kostallari τονίζει, ὅτι, ἐνῶ πρὶν ἐπὶ τὴν «ἀπελευθέρωση», δηλαδὴ ὡς τὸ Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμον, ἦταν γνωστὰ (ἐννοεῖται ἀνεσκαμμένα) περίπου 25 μόνον ἀρχαιολογικὰ «κέντρα» στὴν Ἄλβανία, ἐκ τῶν ὁποίων 8-9 «ἰλλυρικὰ», μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση οἱ γνωστοὶ ἰλλυρικοὶ τόποι ἔγιναν 170. Καὶ τὸ σπουδαιότερον: τῶρα «ἡ νέα μαρξιστικὴ-λενινιστικὴ μεθοδολογία ὁδηγεῖ τοὺς εἰδικούς». Τὰ συμπεράσματα προδιαγράφονται ἀπὸ τὸν ὁμιλητὴ «συχνὰ ἀντίθετα πρὸς τὰ συμπεράσματα τῶν ξένων σοφῶν, ὥστε συνέβαλαν στὴν πληρέστερη διαφώτιση πάνω στὸ θέμα τῆς ἀρχαιότητος τῶν Ἰλλυριῶν στὰ Βαλκάνια καὶ στὸ θέμα τῆς γενέσεως τῶν Ἄλβανῶν» (σ. 6).

Ἀποκλείεται τῶρα, συνεχίζει ὁ Kostallari, ἡ παλαιὰ θεωρία, ὅτι οἱ Ἰλλυριοὶ ἦλθαν στὰ Βαλκάνια ἀπὸ τὴν Κεντρικὴν Εὐρώπην, μιὰ θεωρία, ποῦ τὴν ἐκμεταλλεύθηκε ἡ γεωπολιτικὴ τοῦ Παγγερμανισμοῦ. Ἐπίσης ἀπορρίπτεται ἡ θεωρία ὅτι οἱ Ἰλλυριοὶ ἦταν βάρβαροι καὶ ὅτι ἀφομοιώθηκαν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ τὸν κατακτητὴ τόσον, ὥστε οἱ σημερινοὶ Ἄλβανοὶ νὰ θεωροῦνται ἀπόγονοι νεοφερμένων Σλαύων ἐξαλβανισμένων. Ἀντίθετα οἱ ἔρευνες τῶν Ἄλβανῶν καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἄλβανικὴ γλῶσσα εἶναι συνέχεια τῆς ἰλλυρικῆς μέσῳ τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἀρβάνου².

Εἶναι ἔρευνες ἀρχαιολόγων, πρὸς τοὺς ὁποίους συμφωνοῦν καὶ εὐθυγραμμίζονται οἱ Ἄλβανοὶ γλωσσολόγοι, ἐθνολόγοι κ.λ., γιὰ νὰ γίνῃ ἡ θεωρία, ὅπως εἶπε ὁ Ἐμβέρ Χότζα

1. «Studime Historike», τ. 23 (1969), τεύχος 1, σ. 115 κ.έ. (Skënder Anamali καὶ Muzafer Korkuti), σ. 151 κ.έ. (Zhaneta Andrea), σ. 159 κ.έ. (Skënder Aliu), σ. 165 κ.έ. (Dimoshten Budina), τεύχος 2, σ. 133 κ.έ. (Hasan Ceka καὶ Neritan Ceka), τεύχος 3, σ. 159 κ.έ. (Muzafer Korkuti).

2. Σχετικὰ πρὸς τὸ Ἀρβανον, Ἐρ α Β ρ α ν ο ὕ σ η, Κομισκόρτης ὁ ἐξ Ἀρβάνων, Σχόλια ἐκ χωρίου τῆς Ἄννης Κομνηνῆς (Δ΄ 8,4), ἐκδόσις τῆς Ἑταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1962. Πρβλ. τῆς Ἰ δ ι α ς, Οἱ ὄροι Ἄλβανοὶ καὶ Ἀρβανῖται καὶ ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος, Σύμμεικτα Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τόμος 2 (1970) σ. 207-258, καὶ συνοπτικὴ ἀνακοίνωσις τῆς στὸ Β΄ Διεθνὲς Συνέδριον ΝΑ Εὐρώπης, Ἀθῆναι 1970, «Actes» τ. 2 (1972), σ. 387 κ.έ. Πρβλ. καὶ A l i n D u c e l l i e r, L'Arbanon et les Albanaï an XIe siècle, «Traveau et Mémoires», τ. 3, Paris 1968, σ. 354-368.

το 1961, «μιά μεγάλη δύναμη δραστηριοποίησης, στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς νέας ζωῆς καὶ τοῦ νέου πολιτισμοῦ τῆς χώρας μας». Ἡ διαφώτιση τῶν ἐπιστημονικῶν προβλημάτων ἔχει ὄχι μόνον ἐπιστημονικὴ σημασία «mais également ideologique et politique» (σ. 7). «Ὅπως δὴποτε οἱ ξένοι σοφοὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ δεχθοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν τῶν Ἰλβανῶν» (σ. 8).

Ἄκολουθοῦν πρῶτες: 1) Ἡ κοινὴ Εἰσήγηση τῶν Skënder Anamali καὶ Muzafër Korkuti στὸ θέμα: «Οἱ Ἰλλυριοὶ καὶ ἡ γένεση τοῦ ἄλβανικοῦ ἔθνους κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν ἄλβανικῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν» καὶ 2) ἡ Εἰσήγηση τοῦ Eqrem Cabej στὸ θέμα: «Ἡ ἰλλυρικὴ καὶ ἡ ἄλβανικὴ (προβλήματα ἀρχῶν)».

Οἱ Anamali καὶ Korkuti στὴν Εἰσήγησή τους (σ. 11-39) τονίζουν ἀμέσως στὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τοῦ ἄλβανικοῦ ἔθνους καὶ τῆς συνεχείας τοῦ ἰλλυρικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἄρχισε νὰ ἐρευνᾶται παρὰ μόνον μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας. Στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνος ὁ Salomon Reinach παρατήρησε ὅτι στὸν ἀρχαιολογικὸ χάρτη τῆς Εὐρώπης ἡ Ἰλβανία εἶναι «une tache blanche». Τὸ 1937 ὁ Léon Rey διατύπωσε ἀμφιβολία ἂν ὑπάρχουν στὴν Ἰλβανία προκλαστικὲς ἀρχαιότητες καὶ ἔγραψε: «nous ne pourrions jamais faire dans ce pays des moissons de documents aussi abondantes qu'en Macédoine» κ.λ. Μεταπολεμικὰ διετύπωσε ὅμοιους φόβους ὁ γιουγκοσλάβος ἀρχαιολόγος J. Korošec, ἐνῶ στοὺς ξένους εἰδικούς ὑπάρχει ἐπιφύλαξη γιὰ τὴν ἀξία τῶν ἄλβανικῶν ἐρευνῶν (σ. 12).

Οἱ ἐρευνὲς αὐτὲς ἄρχισαν «sous la sollicitude de notre Parti», «sur des bases méthodologiques marxistes». Πρῶτα ἤλθε στὸ φῶς τὸ μικρὸ νεκροταφεῖο τύμβων στὸ χωριὸ Vajze, στὴν ὄρεινὴ περιοχὴ ΒΔ τῆς Αὐλῶνος, στὴν κοιλάδα τοῦ Ἄωου. Ἐκεῖ παρατηρήθηκε συνέχεια ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ὡς τις ἀρχές τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, περίπου 1100-800 π.Χ.¹ Θεωρεῖται πρόδηλο γεγονός (ἀκριβέστερα evidence manifeste) ὅτι οἱ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Vajze ἦταν Ἰλλυριοὶ καὶ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι Ἰλλυριοὶ δημιούργησαν τὸν πολιτισμὸ τοῦ χαλκοῦ στὴν Ἰλβανία (σ. 13).

Τὰ δεδομένα τῆς Vajze ἐνισχύθηκαν τὸ 1960 ἀπὸ τοὺς τύμβους τοῦ Pazhok, κοντὰ στὸ χωριὸ Gostime τῆς περιοχῆς Ἐλμπασάν. Σὲ τρεῖς τύμβους εὐρέθησαν ἀντικείμενα, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ Μέση Ἑλλαδικὴ (1800-1700 π.Χ.)² ὡς τὴν Ὑστερὴ Ἑλλαδικὴ Ἐποχὴ (1400 π.Χ.). Ἡ κεραμικὴ ἔχει τοπικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἐξάγεται τὸ συμπέρα-

1. Ἄλλ' ἀμφισβητεῖ ὅτι ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν περίοδο ὅλες οἱ ταφές ὁ N. G. L. Hammond, Epirus, 1967, σ. 202, 228 κ.έ., 346 κ.έ., κ.ά., ὁ ὁποῖος ξεχωρίζει μεταξὺ τῶν κτερισμάτων Μεσομινωικὰ III ξιφίδια ἕως καὶ Ὑστεροελλαδικὰ III c ξίφη, αἰχμὲς ἀπὸ Μεσοελλαδικὲς ἕως καὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου κ.ο.κ. Πρβλ. N. G. L. Hammond, A History of Macedonia, τ. I, 1972, σποράδην.

2. Ὁ N. G. L. Hammond μόνον κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ Epirus ἔλαβε γνώση τῶν εὐρημάτων τοῦ Pazhok, ἀπὸ δημοσίευμα τοῦ Frano Prendi, στὸ Studia Albanica, I, 1964, 95 κ.έ. καὶ μόνον σὲ ὑποσημειώσεις ἀναφέρεται ἐκεῖ, σ. 311, σημ. 1, 342 σημ. 1, 345, σημ. 1, καὶ 388. Ἄλλὰ σὲ ἄρθρο του στὸ BSA, τ. 62 (1967), σ. 77 κ.έ. καὶ στὸ νεώτερο βιβλίο του, A History of Macedonia, I, 1972, σποράδην, μπόρεσε νὰ ἀξιολογήσῃ τὰ εὐρήματα τοῦ Pazhok καὶ νὰ συμφωνήσῃ μετὰ τὸν F. Prendi στὴ χρονολόγηση (BSA, ἔ.α., σ. 82). Τελευταῖα ὅμως διαφώνει ὁ καθηγητὴς Γεώργιος Μυλωνᾶς, ὁ ὁποῖος ἀμφισβητεῖ τὴ χρονολόγηση τῶν τύμβων τῆς Ἰλβανίας γενικῶς σὲ χρόνους παλαιότερους τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ἐποχῆς, Γ. Ε. Μυλωνᾶς, Ὁ ταφικὸς κύκλος Β' τῶν Μυκηνῶν, Α, Ἀθῆναι 1973, σ. 253, σημ. 2. Μετὰ τὸ νέο φῶς ἀπὸ τὸ Μεσοελλαδικὸ νεκροταφεῖο τοῦ Μαραθῶνος ἐνισχύει τὴν πεποιθήσῃ του, ὅτι οἱ τύμβοι τῆς Ἰλβανίας εἶναι ἄσχετοι πρὸς τοὺς ταφικοὺς περιβόλους τῶν Μυκηνῶν, μετὰ τοὺς ὁποῖους θέλησε νὰ τοὺς σχετίσῃ ὁ καθηγητὴς N. G. L. Hammond.

σμα ότι οι δημιουργοί της είναι αυτόχθονες. Τά ίδια παρατηρήθηκαν στα χαλκολιθικά εγρήματα του Malik¹ και στα εγρήματα της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου από το Matī, το Gajtan² και άλλου. Έτσι εξάγεται το συμπέρασμα ότι οι Ίλλυριοι εμφανίσθηκαν στην Άλβανία στις αρχές της Έποχής του Χαλκού και όχι κατά τα μέσα της 2ης χιλιετηρίδος π.Χ., όπως υποθέτουν οι γλωσσολόγοι και άλλοι επιστήμονες, που ξεκινούν από την «άντιδραστική θεωρία» των Kulturkreise.

Τά συμπεράσματά τους έβεβαίωσαν οι Άλβανοί αρχαιολόγοι και με νεώτερες έρευνες σέ βορειοηπειρωτικούς τόπους, όχι μόνον στό Malik της Κορυτσάς, αλλά και στό συνοικισμό του Tren στις όχθες της Μικρής Πρέσπας και τελευταία στό Kamnik της Κολώνιας.

Στό Malik έβεβαίωσαν σχέσεις της κεραμεικής της Ύστερης Νεολιθικής Έποχής πρὸς τή Νεολιθική Β της Θεσσαλίας, πρὸς τή σύγχρονη κεραμική της Μακεδονίας (Σέρβια II) και γενικότερα πρὸς τήν κεραμική τῶν Βαλκανίων και της Μικρᾶς Ασίας, όπου τά κοινά χαρακτηριστικά παρουσιάζονται ένωρίτερα. Συμπέρασμά τους: οι νεολιθικοί κάτοικοι του Malik πρέπει να έφθασαν στην Άλβανία δια της κοιλάδος του Άλιάκμοнос και του Δεβόλη (Έορδαϊκού) κατά το πρώτον ήμισυ της τρίτης χιλιετηρίδος π.Χ. Στό έξής δέν φαίνεται να αποχωρίσθηκαν πολιτιστικά από τους συγγενείς τους πρὸς ΝΑ και αυτό σημαίνει σταθερότητα και στή φυλετική συγγένεια (σ. 15).

Στό συνοικισμό του Tren επίσης παρατηρήθηκε συνέχεια από τήν Έποχή του Χαλκού ως τήν Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου και ομοιότητα με το Malik, που απέχει 24 χλμ. Η ομοιότητα εκτείνεται και σ' άλλες περιοχές. Τά κοινά χαρακτηριστικά, μάλιστα τή γραπτή κεραμική, Άλβανοί αρχαιολόγοι τήν αποδίδουν στους Ίλλυριούς, «en l'identifiant comme tyrique pour la tribu illyrienne des Dassarettes», κι έδώ επάνω στηρίζεται όλη ή θεωρία περί έθνογενέσεως τῶν Ίλλυριῶν³.

Οί S. Anamali και M. Korkuti, όταν έγραφαν αυτά, δέν ήξεραν ακόμη τήν πρόσφατη Ιστορία της Μακεδονίας του N.G.L. Hammond, άπαντούν όμως στή θεωρία του για τήν προέλευση τῶν Ίλλυριῶν, τήν όποια είχε διατυπώσει σέ προηγούμενη μελέτη του⁴. Κατά τόν Hammond οι ομοιότητες σέ τύμβους της Άλβανίας και σέ μυκηναϊκά νεκροταφεία σημαίνουν κοινή καταγωγή τους από τους kurgan peoples της περιοχής του Δουνάβεως. Φυσικά οι (αυτόχθονόφρονες) Άλβανοί καταδικάζουν και αυτή τή θεωρία για τόν πρόσθετο λόγῳ, ότι ό Hammond θέλει τους βόρειους αυτούς εισβολείς να μιλοῦν έλληνικά, έστω

1. Ίδὲ H a m m o n d στό BSA, τ. 62 (1967), σ. 98 κ.έ., και History of Macedonia, I, σποράδη. Άρχαία Μακεδονία, 1970. Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 11, σ. 450 κ.έ., και τ. 3, σ. 481 κ.έ.

2. Πρβλ. H a m m o n d στό BSA, έ.ά., σ. 103 κ.έ., και History of Macedonia, I, σποράδη.

3. Σελ. 16 και 62. Άλλά στό πρόσφατο βιβλίο του για τήν Ιστορία της Μακεδονίας ό καθηγητής N. G. L. Hammond, ό όποιος προηγουμένως έγραψε και της Ήπειρου και τῶν γειτονικῶν της περιοχῶν τήν Ιστορία και Άρχαιολογία, γράφει ότι οι Δασσαρήτιοι είναι έλληνόφωνοι: «I conclude then that the Dassaretii were a Greek-speaking people of the so-called Epirotic group, akin to the Lyncestae and the Orestae, for instance, and to the more southerly tribes of the Chaones». Και εξηγεί: «Because the territory west of Macedonia and north of Epirus was known generally as Illyris and later was part of the Roman province of Illyricum, there has been a tendency to regard all peoples in it, except those of Apollonia and Dyrrachium, as Illyrians», N. G. L. H a m m o n d, A History of Macedonia, I, Oxford 1972, σ. 92.

4. N. G. L. H a m m o n d, Tumulus-Burial in Albania, the grave circles of Mycenae and the Indoeuroplans, BSA, τ. 62 (1967), σ. 96 κ.έ.

προϊστορικά, στην Ἄλβανία ἀπὸ τὸ 1700 π.Χ., πρᾶγμα ἀσυμβίβαστο μὲ τὴν ἀλβανικὴ θεωρία περὶ αὐτοχθόνων Ἰλλυριῶν-Ἄλβανῶν.

Οἱ δύο Ἄλβανοὶ ἀρχαιολόγοι, ὅπως δὴποτε, ἴσως ἔχουν οἶκιο νὰ ἰσχυρίζονται ὅτι τὰ μυκηναϊκὰ ὄπλα στὴν Ἄλβανία καὶ στὰ Βαλκάνια γενικώτερα εἶναι ἀπλῶς ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ ἐπεΐσακτα στίς καθυστερημένες χῶρες τοῦ Βορρᾶ καὶ δὲν σημαίνουν μετακίνηση πληθυσμῶν (σ. 19).

Ἄλλ' ἀφοῦ ἔχουν στὰ χέρια τους οἱ Ἄλβανοὶ καὶ τὴ Βόρειο Ἥπειρο, ἐπιχειροῦν ν' ἀποδείξουν ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ τους εὐρήματα κατὰ μῆκος τῶν σημερινῶν συνόρων ἀποδεικνύουν ὅτι καὶ οἱ Ἥπειρώτες ἦταν Ἰλλυριοί! Τὸ ἀποδεικνύουν, λέει, τὰ εὐρήματά τους στὴν περιοχὴ τῆς Ἄνω Δρόπολης, στὰ χωριά Vodhine, Kakavie καὶ Bodrisht, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοια μὲ τὰ βορειότερα, στὸ Mati, στὸ Pazhok κ.λ. Ἄλλὰ οἱ ἴδιοι Ἄλβανοὶ ἀρχαιολόγοι σημειῶνουν τὶς ὁμοιότητες τῶν σύγχρονων εὐρημάτων στὴ Βεργίνα καὶ στὴν Τσαουσίτσα τῆς Μακεδονίας (σ. 20). Λυσιπόν;

Φαίνεται, πρέπει νὰ μὴ βιαζώμαστε νὰ καταλήγουμε ἀκόμα σὲ συμπεράσματα ἱστορικά, ἐθνολογικὰ κ.λ. Οἱ ἀνασκαφές εἶναι περιορισμένες καὶ τὰ εὐρήματα ἔξω ἀπὸ τὴν Ἄλβανία δὲν μποροῦν οἱ Ἄλβανοὶ νὰ τὰ ἴδουν, ἐνῶ τῆς Ἄλβανίας τὰ εὐρήματα τὰ εἶδαν μόνον Ἄλβανοὶ καὶ λίγοι ἀκόμα προνομιοῦχοι, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὁ Hammond, τοῦ ὁποῖου τὰ συμπεράσματα δὲν δέχονται οἱ Ἄλβανοὶ (σ. 20).

Στὴ δευτέρη περίοδο τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου, ὅπως ὀνομάζουν οἱ δύο Ἄλβανοὶ ἀρχαιολόγοι τοὺς τρεῖς αἰῶνες 4ο-2ο π.Χ., ἡ προσοχὴ τῶν Ἄλβανῶν ἀρχαιολόγων συγκεντρώνεται στὴν προσπάθεια νὰ χαρακτηρισθοῦν, ὡς ἰλλυρικοὶ, τόποι καὶ πόλεις τῆς νοτίου Ἄλβανίας, δηλαδὴ τῆς περιοχῆς τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἥπειρωτῶν καὶ τῶν Μακεδόνων.

Τὶς ἐρευνες τοῦ L. Ugoiini, τοῦ Δημ. Εὐαγγελίδη, τῶν Αὐστριακῶν C. Praschniker καὶ A. Schober, τὶς ἀπορρίπτουν, ἐφ' ὅσον αὐτοὶ ἀπέδωσαν στοὺς Ἕλληνας ὅτι καλὸ καὶ χαρακτηριστὴσαν ἰλλυρικὲς μόνον «les constructions primitives». Ὁ Hammond ἐξ ἄλλου ἀποδίδει στὸν Πύρρο ἢ στοὺς Μακεδόνες, ὅπως καὶ ὁ Γιουγκοσλάβος M. Garašanin, πόλεις καὶ κάστρα, ποὺ οἱ Ἄλβανοὶ τὰ θέλουν ἰλλυρικά. Γι' αὐτὸ ἀνεβάζουν τὸ χρόνον κατασκευῆς τους γενικὰ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ σ' αὐτὸν τὸν αἰῶνα τοποθετοῦν π.χ. τὴν Ἀντιγόχεια καὶ τὴ Διμάλλη (σ. 24).

Ἄν ἀφήσουμε τὴν ἐλληνώνυμη Ἀντιγόχεια, τὴν ὁποία γνωρίζομε περισσότερο, στὴ Διμάλλη (στὸ Krotine τοῦ Βερατίου) οἱ Ἄλβανοὶ ἀρχαιολόγοι βρῆκαν μὲ τὶς ἀνασκαφές τους σφράγισμα σὲ κεραμίδι, ποὺ τοὺς ἐπέτρεψε τὴν ταύτιση τῆς πόλεως (ἰδὲ ἀνωτ., σ. 226, εἰκ. 4). Ἄλλ' αὐτὸ μαζὶ μὲ ἄλλα ἐπιτρέπει καὶ τὴ διαπίστωση τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρος τῆς πόλεως, γιατί τὸ σφράγισμα εἶναι στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, μὲ ἐλληνικοὺς χαρακτήρες καὶ σὲ γραμματικὸ τύπο ἡπειρωτικό: Δ ι μ α λ λ ι τ ᾶ ν', ὅπως Ἀ π ε ι ρ ω τ ᾶ ν.

Ἀπὸ τοὺς ἀβέβαιους Σεσαρηθίους τοῦ Ἑκαταίου² δύσκολα βγαίνουν τὰ συμπεράσματα, ποὺ ἀπλώνονται ὑπερβολικὰ σὲ χρόνο καὶ σὲ τόπο (σ. 25). Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές δὲν προήλθαν εὐρήματα παλαιότερα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον νὰ ἔχωμε εἰκόνες τῶν σφραγισμάτων καὶ τῶν νομισμάτων ἀπὸ διάφορους τόπους (σ. 26). Ἐπίσης τοῦ πρόσφατου ἐπι-

1. Ἰδὲ εἰκόνα τοῦ σφραγίσματος καὶ ἄποψη τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν πολυτελὴ ἐκδοσὴ Shqiperia Arkeologjike, Tiranë 1971, εἰκ. 45, καὶ πρβλ. τὸ περιγραφικὸ τῶν εἰκόνων κείμενο, ὅπου, σὲ τρεῖς γλώσσες, ὁ τόπος περιγράφεται ἀδίστακτα ἰλλυρικός. Ἄλλη βιβλιογραφία γιὰ Διμαλίτες, Β α σ. Π ε τ ρ ᾶ κ ο ς, Ὁ Ὄρωπὸς καὶ τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου, Ἀθήναι 1968, σ. 165, σημ. 1.

2. Συζητοῦνται ἀπὸ τὸν N. G. L. H a m m o n d, Epirus, Oxford 1967, κυρίως σ. 466 κ.έ.

γραφικού εύρηματος από την περιοχή Τεπελενίου, που είναι ακόμα αδημοσίευτο. Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει π ε ρ ι π ό λ ο υ ς¹ και ὁ τόπος τῆς εὐρέσεως ἀποδίδεται ἀπὸ τοὺς δύο Ἴλλυριοὺς ἀρχαιολόγους στοὺς Βυλλίονες². Οἱ «Ἴλλυριοὶ τοῦ Νότου» λοιπὸν δὲν εἶναι Ἴλλυριοὶ, ὅπως τοὺς θέλουν οἱ δύο Ἴλλυριοὶ ἀρχαιολόγοι (σ. 27), ἀφοῦ μάλιστα τὰ νομίσματά τους ἔχουν τὸ Δία, τὴν Ἄρτεμη, τὶς Νύμφες (σ. 28), καὶ τὰ ἀγγεῖα τους εἶναι ἀμφορεῖς, κἀνθαροὶ, σκύφοι κ.ο.κ.. Ὁ ἑλληνισμὸς δὲν ἦταν περιορισμένος μόνον στὶς ἀκτές, στὸ Δυρράχιο καὶ στὴν Ἀπολλωνία. Οἱ ἀγράμματοι καὶ οἱ ἀπολίτιστοι τοῦ ἐσωτερικοῦ δὲν ἦταν ὅλοι Ἴλλυριοὶ καὶ σκλάβοι. Ὑπῆρχαν ἀσφαλῶς πολλοὶ ἐλεύθεροὶ Ἕλληνες (Ἡπειρώτες, Μακεδόνες), ποὺ ἦταν καὶ ἀγράμματοι καὶ ἀπολίτιστοι. Ἡ ἀγραμματοσύνη δὲν ἦταν πρόνομιο τῶν Ἴλλυριῶν.

Μὲ τὴν ἀγραμματοσύνη τῶν «centres esclavistes illyriens» ἐξηγεῖται ἡ ἑλλειψη ἐπιγραφῶν ἱλλυρικῶν καὶ μὲ τὸν συγκρητισμὸ ἐρμηνεύονται τὰ ἑλληνικὰ στοιχεῖα τῆς «ἱλλυρικῆς» θρησκείας τῶν δῆθεν Ἴλλυριῶν τοῦ Νότου. Ὑπῆρχαν, λέει, καὶ ἱλλυρικὲς ἐπιδράσεις πᾶνω στοὺς Ἕλληνες. Ἀλλοιῶς δὲν ἐξηγεῖται ἡ προτίμηση στὴν Ἄρτεμη τῶν κατοικῶν τῆς Ἀπολλωνίας! (σ. 29).

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς Εἰσηγήσεως, γιὰ τὴ γένεση τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἔθνους, ἀρχίζει σωστὰ μὲ τὴν προσάθεια διαπιστώσεως τῆς καταστάσεως κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊκρατίας. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ ἔκθεση στηρίζεται σὲ τεκμήρια στὴν ἀρχή, ξαφνικὰ μένομε μετέωροι μὲ τὴ βεβαίωση ὅτι: «Les Illyriens ne perdirent pas leur propre langue» (σ. 33). Εἶναι πιθανώτατο, ἀλλὰ θὰ περίμενε κανεὶς καὶ κάποια τεκμηρίωση μὲ γλωσσικὰ τεκμήρια. Καὶ οἱ δύο Ἰλλυριοὶ ἀρχαιολόγοι δὲν τὴν δίνουν.

Ὁ Eqrem Cambej, τοῦ ὁποῦ ἡ Εἰσηγήση ἀκολουθεῖ, εἰδικότερος στὸ γλωσσικὸ θέμα, βεβαιώνει: «Nous ne connaissons l'illyrien que peu ou du tout» (σ. 42). Μὲ εὐσυνειδησία ἐπιστημονικὴ θέτει προβλήματα καὶ προσπαθεῖ νὰ διατυπώσει ἀξιώματα στὴ μελέτη τοῦ ζητήματος τῆς ἱλλυρικῆς καὶ τῆς σχέσεώς της μὲ τὴν ἄλβανικὴ γλῶσσα. Μὲ τὶς ἀναγκαῖες ἐπιφυλάξεις καταλήγει κι αὐτὸς στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Ἰλλυριοὶ εἶναι αὐτόχθονες (σ. 45) καὶ ὅτι ἡ ἄλβανικὴ γλῶσσα εἶναι θυγατέρα τῆς ἱλλυρικῆς, ἀλλὰ κλείνει τὴν Εἰσηγήση του τονίζοντας τὴν ἀνάγκη νὰ εὐρεθῇ ὑλικὸ συγκρίσεως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἱλλυρικῆς (σ. 52)³.

Ἀκολουθοῦν οἱ ἀνακοινώσεις ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ περιεχομένου. Ἐνδιαφέρουν περισσότερο οἱ ἀνακοινώσεις νέου ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τῶν Ἰλλυριῶν, ποὺ εἶναι σχεδὸν ἄγνωστες στὸν ἄλλο κόσμον.

Ὁ Muzafër Korkuti στὴν ἀνακοίνωσή του πραγματεύεται τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῆς Πρώμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου ἀποδίδοντάς τα στοὺς Ἰλλυριοὺς.

Τὰ ἀγγεῖα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ προέρχονται ἀπὸ τοὺς συνοικισμοὺς τοῦ Malik καὶ τοῦ Tren. Ἡ σχετικὴ χρονολόγησή τους διευκολύνεται ἀπὸ τὴ στρωματογραφία. Ἡ διακόσμησή τους γίνεται μὲ καστανά χρώματα πᾶνω στὴν κεραμιδί ἢ γκρίζα ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Τὰ ἀρχαιότερα ὄστρακα χρονολογοῦνται στὴ Μέση Περίοδο τῆς Ἐποχῆς

1. Τελευταίως, Φ. Πέτσας, Συμπερίπολοι Ἀρτέμιτι, ΑΑΑ, τ. 2 (1972), σ. 252 κ.έ., ἀλλὰ πρβλ. αὐτόθι, 3, σ. 496.

2. Ἡ Βύλλις φέρεται ὡς ἴδρυμα τοῦ Νεοπτολέμου, υἱοῦ τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τῆς Θέτιδος, ἰδὲ Η α m m o n d, Epirus, σποράδην, καὶ ἐπιγραφὲς της, σ. 735. Πρβλ. ΠΑΕ 1965, σ. 58 κ.έ.

3. Πρβλ. «the long-since abandoned «Illyrian theory», Ivan Rudić, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου, στὰ Πρακτικὰ Συνεδρίου στὸ Sheffield τὸ 1970, ἐκδοθέντα ἀπὸ τοὺς R. A. Crossland καὶ Ann Birchall, Bronze Age Migrations in the Aegean, Noyes Press, 1974, σ. 255.

του Χαλκού (Malik III C), τὰ νεώτερα στὴν Ὑστερη Περίοδὸ τῆς. Ὁ συνοικισμὸς Malik δὲν συνεχίζει στὴν ἀκόλουθη Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Στὸ Tren ὅμως ἡ ζωὴ ἀρχίζει στὴν Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκού καὶ συνεχίζεται στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἔτσι οἱ δύο συνοικισμοὶ ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ἡ φάση IIId τοῦ Malik ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ φάση IIb τοῦ Tren.

Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα τῆς φάσεως αὐτῆς τῶν δύο τόπων εἶναι χειροποίητα. Τὰ τοιχώματά τους εἶναι λεπτά, ἀπὸ πηλὸ καθαρὸ, ἀνάμικτο μὲ ψιλὴ ἄμμο. Τὸ ψήσιμό τους εἶναι ἐξαιρετο. Τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ εἶναι κεραμιδί, ἐνίοτε γκριζο. Γενικά: τέχνη πολὺ καλὴ καὶ στὴν κατασκευὴ καὶ στὴν διακόσμηση.

Τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ σχήματα εἶναι δύο: 1) σφαιρικά, μὲ λαιμὸ κυλινδρικό, στενὸ στόμιο, χεῖλη κατακόρυφα καὶ δύο κάθετες λαβὲς ὑψούμενες πολὺ πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος, 2) σφαιροειδῆ μὲ πλατὺ στόμιο, λοξὰ χεῖλη πρὸς ἔξω, δύο ὀριζόντιες λαβὲς καὶ βάση πεπλατυσμένη.

Ἡ διακόσμηση ἀπλώνεται στοὺς ὅμιους, στὶς λαβὲς καὶ πότε-πότε στὰ ἀνώτερα μέρη τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας. Ἄλλοτε διακοσμῶνται τὰ ἀγγεῖα πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμο καὶ ἄλλοτε ἀφοῦ ψηθοῦν. Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα εἶναι τρίγωνα γραμμισμένα, ρόμβοι γραμμισμένοι ἢ πλήρεις, ἀβακωτά, ἀκτινωτά, παράλληλες γραμμὲς σὲ ὀμάδες κ.λ.

Συχνότερα εἶναι τὰ τρίγωνα, καὶ ἀπὸ τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων συχνότερα εἶναι αὐτὰ ποὺ ἔχουν ὑπερυψωμένες λαβὲς. Οἱ Ἄλβανοὶ βρῆκαν τὰ σχήματα αὐτὰ καὶ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα σὲ στρώματα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὸ Mati, λοιπὸν τὰ χαρακτηριστρίζουν καὶ τὰ ὀνομάζουν τυπικὰ ἰλλυρικὰ. Ἐξετάζοντας καὶ τίς ἄλλες κατηγορίες σχημάτων καὶ διακοσμητικῶν μοτίβων εὐρίσκουν παράλληλα στοὺς τόπους τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (Pazhok, Gajtan, Mati, Vajze, Rosuje κ.ἄ.). Καὶ καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἰλλυρικὸς πολιτισμὸς ξεκινáει ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκού καὶ ἀπλώνεται σ' ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ νοτιοαλβανικοῦ (θὰ λέγαμε τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ) χώρου (σ. 57 κ.ἑ.).

Εἶναι μία θεωρία, μὲ τὰ ἴδια μειονεκτήματα τῶν θεωριῶν περὶ εἰσβολῆς καὶ μετακινήσεως λαῶν: οἱ ὁμοιότερες στὰ στοιχεῖα τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ δὲν σημαίνουν κατ' ἀνάγκη κοινότητα αἵματος, γλώσσας κ.λ.

Οἱ Ἄλβανοὶ ἀρχαιολόγοι τὸ βλέπουν ὅτι τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ παρατηροῦνται καὶ στὴν Ἠπειρὸ καὶ στὴ Μακεδονία τῆς Ὑστερῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκού καὶ τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου. Τὸ βλέπουν ὅσο τοὺς ἐπιτρέπει τὸ φῶς ἀπὸ τὸν Heurtley (1939) καὶ ἀπὸ τὸν Hammond (Epirus, 1967). Οἱ ἑλληνικὲς δημοσιεύσεις τοὺς εἶναι ἄγνωστες (ἐνῶ ἡ γλώσσα μας σὲ πολλοὺς δὲν εἶναι ἄγνωστη) καὶ τὰ πράγματα τοὺς εἶναι ἀπρόσιτα, ὅπως εἶναι σὲ μᾶς τὰ δικά τους. Μ' αὐτὲς τίς συνθήκες δὲν πρέπει τοῦλάχιστον νὰ σπεύδουμε στὴν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ ἐθνογένεση κ.τ.τ.

Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου προέρχονται ἀπὸ περισσότερους τόπους: στὸν ἄνω ροῦ τοῦ Δεβόλη (Tren, Ventrok, Barç, Symize), στὸ μέσο ροῦ τοῦ ἴδιου ποταμοῦ (Bulçar τῆς περιοχῆς Ἐλβασάν), στὸ Kamenice τῆς Κορυτσᾶς, στὸ Lin τοῦ Πόγρδετς, στὴν περιοχὴ τῆς Κολώνιας (Hollm, Kamnik, Gradec), τῆς Πρεμετῆς (Benje), τοῦ Ἀργυροκάστρου (Vodhine) καὶ τελευταίως στὸ Leshje τῆς Σκράπαρης.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Korçuti, ἀπ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς τόπους τὸ Tren (Tren III) ἔδωσε τὴν πλουσιώτερη συλλογὴ σὲ ποσότητα, ποικιλία καὶ ποιότητα. Ἡ ποιότητα δικαιολογεῖ, νομίζω, νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὸ Tren, στὴ Νότια ἄκρη τῆς Μικρῆς Πρέσπας, εἶναι πλησιέστερα πρὸς τὴν Μακεδονικὴ περιοχὴ, ἴσως πρὸς τίς πηγὲς τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον ἀντίθετα οἱ Ἄλβανοὶ κεντρώνουν στὸ Mati, βορειότερα.

Ὅσο γιὰ τὴ διαφορὰ ποιότητος μεταξὺ Tren-Malik καὶ Πλατανιά (Μπουμπόστι),

μήπως είναι άτοπο να συγκρίνωμε ένα πλούσιο τόπο, όπως ο κάμπος της Κορυτσάς, με το Μπουμπούστι, ένα «tiny settlement of a few huts», όπως το περιγράφει ο Hammond¹.

Όπωςδήποτε θα πρέπει να είναι υπερβολική ή βεβαίωση ότι «...l'entière céramique peinte du fer ancien, tant comme pâte que comme couleur et cuisson ne diffère nullement de celle du bronze récent» (σ. 59). Αυτό βάζει σε σκέψεις, αν είναι σωστή ή χρονολόγηση κ.λ.

Σε όλα τα γραπτά άγγεία του Τρεν ή διακόσμηση έγινε πριν από το ψήσιμο. Άλλα είναι γυρισμένα στον τροχό, άλλα είναι χειροποίητα. Ο τροχός επιδρά και στη διακόσμηση:

Τα άγγεία από τους άλλους τόπους (της Βορείου Ήπειρου), που αναφέραμε, παρουσιάζουν όμοια χαρακτηριστικά, αποδίδονται όλα στους Δασσαρητίους, οι όποιοι, όπως είπαμε, κατά τους Άλβανούς είναι Ήλλυριοι (κατά τον Hammond Ήπειρώτες). Όμοιομορφία και άποκρυστάλλωση χαρακτηρίζουν την τέχνη αυτή των «Ήλλυριών», σ' όλη την έκταση της Δασσαρητίας και σ' όλους τους αιώνες από τη Χαλκή Έποχή ως την Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου, όθεν συμπεραίνεται ότι οι «Ήλλυριοι» εύρίσκονται στη Δασσαρητία ήδη στις άρχές της Έποχής του Χαλκού.

Το Vodhine βέβαια, παρά την Κακαβιά, δεν είναι στην περιοχή της Δασσαρητίας, αλλά το έρώτημα άφίνεται άναπάντητο (σ. 62). Το Τρεβνίστε, παρά το Μοναστήρι της Σερβίας, άδιστακτα περιλαμβάνεται στη Δασσαρητία (σ. 63). Άλλά οι όμοιότητες φθάνουν ως τη Δυτική και την Κεντρική Μακεδονία και ως την Καστρίτσα, νοτιώς των Ίωαννίνων (σ. 63), άπ' όσα γνωρίζουν οι Άλβανοί. Κι έδω δημιουργούνται έρωτήματα που μένουν επίσης άναπάντητα. Ότι ενδιαφέρει είναι να εξασφαλισθή η Δασσαρητία διά τους Άλβανούς. Καί, χωρίς επιχειρήματα, άποκρούεται η θέσις του Ν. G. L. Hammond ότι στην Βόρειο Ήπειρο μιλούσαν Έλληνικά από την Έποχή του Χαλκού (σ. 63 κ.έ.).

Η Zhaneta Andrea εν συνεχεία πραγματεύεται το θέμα των πολιτιστικών και εθνικών σχέσεων μεταξύ της Δ. Μακεδονίας και της ΝΑ Ήλλυρίας (την όποία θα λέγαμε Βόρειο Ήπειρο) κατά την Ύστερη Περίοδο της Έποχής του Χαλκού, υπό το φώς της γραπτής κεραμικής, την όποία παρουσίασε προηγουμένως ο Μ. Korkuti. Εύθως έξ άρχής το θέτει ως πρόβλημα συνόρων «de la démarcation des frontières territoriales de l'Illyrie», τα όποια πρέπει «faire pousser plus loin vers l'Est» (σ. 77). Γίνεται δεκτό ότι «le matériel sur lequel nous nous appuyons est encore limité» και υπερτιμάται, νομίζω, η γνώση μας για την προϊστορική Μακεδονία, όσα κι αν είναι τα προσόντα του Heurtley, που άποτελεί τη μόνη παραπομπή (σ. 77 κ.έ.). Μιά πρωτοποριακή μικρή έρευνα (άνασκαφή πριν από το 1930, δημοσίευση πριν από το 1940) στον Πλιτανιά (Μπουμπούστι) του άνω Άλιάκμονος δεν δικαιολογεί να λέμε, μετά το 1970, πώς η μακεδονική κεραμική της περιόδου είναι «parfaitement connue» (σ. 78).

Όπωςδήποτε οι συγκρίσεις της κεραμικής της Δασσαρητίας προς το Μπουμπούστι του Άλιάκμονος είναι γενικά σωστές και γνωστές, και η όμοιότητα φανερή. Σωστό το συμπέρασμα ότι οι δύο περιοχές είχαν τον ίδιο πολιτισμό (σ. 79), αλλά δεν στηρίζονται τα έθνολογικά συμπεράσματα ούτε με τα πηδήματα: από τη Μακεδονία του Άλιάκμονος στη Μακεδονία του Μ. Garašanin και στα «tribus illyriennes meridionales» του V. Lahtov (σ. 80). Δεν ύπηρχε μεταξύ άλλοεθνών «σιδηρούν παραπέτασμα» την έποχή εκείνη και τα άγαθά του πολιτισμού, οι μορφές της τέχνης και τα στοιχεία της τεχνικής μπορούσαν να περάσουν.

Άλήθεια πώς πέρασε στη Δασσαρητία ο κεραμικός τροχός; Ήταν μήπως «αυτόχθων» κι αυτός ή πέρασε κατ' ανάγκην συνοδεία επιδρομών;

1. N. G. L. Hammond, Macedonia I, σ. 280 και 264.

Και η Andrea με τη σειρά της δηλώνει τη διαφωνία της με τους Heurtley και Hammond που θέλουν τον πληθυσμό της συζητούμενης περιοχής έλληνόφωνο. Κάμει κακή χρήση η Andrea των αρχαίων ιστορικών, αλλά σ' αυτό δεν είναι ανάγκη να επιμείνουμε, γιατί εύκολα ελέγχεται. Μαθητευόμενη φαίνεται πώς είναι και στη Γλωσσολογία (σ. 81). Στη Γεωγραφία, έξ' άλλου, της Andrea, η Πίνδος π.χ. χωρίζει την Ήπειρο από τη Θεσσαλία (μόνον). Και τα βουνά άπωθοούνται προς Νότον.

Με την επόμενη ανακοίνωση του Skënder Aliu για νέες ανακαλύψεις από τον πολιτισμό των Ίλλυριών (πάντοτε) στην περιοχή της Κολώνιας, περνούμε σε αρχαιότερες Έποχές.

Ός τώρα είδαμε πώς είναι ίλλυρικά τα εθρήματα της Βορείου Ήπειρου από την Έποχή του Χαλκού και έξης. Άλλά στην περιοχή της Κολώνιας έχομε και εθρήματα της Ύστερης Νεολιθικής Έποχής, από το Kamnik. Άνεσκάφη κτήριο όρθογώνιο με τοίχους πλεγμένους με κλαδιά και πηλό, τη γνωστή δόρωση. Το πάτωμα είναι πατημένο χώμα άναμικτο με κάρβουνο. Έπίσης εύρέθησαν κεραμεικοί κλίβανοι. Πολυάριθμα είναι τα άγγεϊα και όστρακα. Είναι: α) γραπτά, β) όλίγα έγχάρακτα, και γ) άδιακόσμητα.

Η γραπτή διακόσμηση έγινε πριν από το ψήσιμο, με χρώματα καστανά ή πορτοκαλί, σε βάθος όχρρό, γκριζο ή λευκό. Άπό τα διακοσμητικά μοτίβα κυριαρχούν τα σπειροειδή, ζώνες και τρίγωνα γραμμισμένα, που καλύπτουν όλη την επιφάνεια του άγγεϊου, ρόμβοι, τετράγωνα, όμόκεντροι κύκλοι κ.λ. Σε μία άλλη κατηγορία κεραμεικής τα άγγεϊα είναι διακοσμημένα με χρώμα άσπρο μετά το ψήσιμο. Τα λίγα έγχάρακτα όστρακα είναι διακοσμημένα με τριγωνικά μοτίβα.

Τά συνηθέστερα σχήματα άγγεϊών είναι σφαιρικά. Μία ενδιαφέρουσα κατηγορία είναι σε μικρογραφική κλίμακα. Τα άγγεϊα συνοδεύονται από έργαλεία λίθινα, χάλκινα, όστείνια κ.λ. Η Ύστερονεολιθική ατή φάση του Kamnik άντιστοιχεί προς την αρχαιότερη φάση του Malik (Malik I), αλλά παρουσιάζει και ιδιομορφίες, οι όποιες θεωρούνται νεωτερικά στοιχεία.

Στην περιοχή της Κολώνιας έρευνήθηκαν και άλλοι συνοικισμοί, αλλά ό λόγος γι' αυτούς είναι πολυ γενικός και το κείμενο δύσκολα κατανοείται, καθώς δεν συνοδεύεται από εικόνες.

Έν συνεχεία καταχωρίζεται ανακοίνωση για τα «κοινά στοιχεία στα ταφικά έθιμα των Ίλλυριών της περιοχής της Άλβανίας» (B. Jubani).

Μεταξύ των έτων 1952-1968 οι Άλβανοί άνέσκαψαν 35 τύμβους στην περιοχή Mati, 4 τύμβους στο Vajze της Αύλωνος, 1 τύμβο στο Mjeda της Σκόδρας, 5 τύμβους στους λόφους του Kryegjate κοντά στην Άπολλωνία, 4 τύμβους στα χωριά Vodhine, Kakavi και Bodrisht του Άργυροκάστρου, 3 τύμβους στο Pazhok του Έλβασάν και 12 τύμβους στα χωριά Krume και Kënetë, ψηλά στο Kukës.

Οί τύμβοι αυτοί χρονολογούνται από το 1800 π.Χ. ως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στην Έποχή του Χαλκού χρονολογούνται τρεις τύμβοι, του Pazhok. Οί κεντρικές ταφές τους άνεβαίνουν ως το 1800 π.Χ., ενώ οι πλευρικές περι το 1400 π.Χ. Στο τέλος της Χαλκής Έποχής άποδίδονται οι δύο τύμβοι στο Krume του Kukës.

Στην άκόλουθη Πρώιμη Έποχή του Σιδήρου άνάγονται 25 τύμβοι, από τους όποιους ενδιαφέρουν περισσότερο από την άποψη μας οι της Βορείου Ήπειρου στο Vodhine, Bodrisht, Kakavi, Vajze κ.λ. Άτυχώς το γαλλικό κείμενο έχει λάθη στη μετάφραση και στίς παραπομπές στίς λίγες εικόνες και στο μοναδικό σχέδιο, ώστε δεν εύκολύνει την κατανόηση των πραγμάτων. Όπως όποτε και έδω καταλήγουμε στο ίδιο συμπέρασμα, με πλειοδοσία μάλιστα: «dans notre région existait une civilisation... tant sous l'aspect matériel, que celui spirituel, ce qui exprime naturellement aussi une unité ethnique» (σ. 97).

Μονολιθική λοιπόν έθνικότητα ίλλυρική σ' όλο το χώρο και σ' όλους τους αιώνες!

Ἐν τούτοις ὁμολογεῖται κάποια διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δεδομένα ἀπὸ τὴ Βόρεια ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀπὸ τὴ Νότια ἀφ' ἑτέρου Ἑλβανία, μὲ γραμμὴ διαχωρισμοῦ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἑλβασάν. Στὴν κεραμεικὴ κυρίως παρατηροῦνται οἱ διαφορές. Τὰ ἀγγεῖα τῆς βορείου ζώνης ὁμοιάζουν μὲ τὴν κεραμεικὴ τοῦ Glasinač τῆς Βοσνίας, ἐνῶ τῆς νοτίου ζώνης (τῆς Βορείου Ἡπειροῦ δηλαδὴ) ὁμοιάζουν μὲ τὴν κεραμεικὴ τῆς Μακεδονίας (σ. 98). Στὸ ἴδιο συμπέρασμα εἶχε καταλήξει ἡ σχετικὴ ἔρευνα σὲ δύο Συνέδρια τοῦ Σεράγεβο (1964 καὶ 1968). Τὰ ἱλλυρικὰ χαρακτηριστικὰ παρακολούθησε ὁ Β. Čonič μόνον ὡς τὴν περιοχὴ Matī τῆς Βορείου Ἑλβανίας. Θυμῶνον λοιπὸν οἱ Ἑλβανοὶ καὶ μὲ τὴ δική του θέση (σ. 99).

Ὡς ἐδῶ παρακολούθησαμε τοὺς Ἑλβανοὺς στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐξασφαλίσουν τὸ σημερινὸ χῶρο τῆς Ἑλβανίας γιὰ τοὺς ἱλλυριοὺς-Ἑλβανούς. Ἀλλὰ στὴ συνέχεια ὁ Dhimosten Budina ἐπιχειρεῖ ἐγχειρήματα τολμηρότερο: ν' ἀποδείξει ὅτι τὰ ἡπειρωτικὰ φύλα συλλήβδην εἶναι ἱλλυρικά!

Θυμοῦμαι τὴν ἀρβανίτικη παροιμία, ποὺ ἔμαθα ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Χριστοβασίλη: «καὶ τοῦτο νὰ μοῦ τὸ δίνεις καὶ τ' ἄλλο νὰ σοῦ τὸ παίρνω κι ὅ,τι μείνει σοῦ τ' ἀρπάζω»!

Ὁ Δημοσθένης Budina ἀναμασάει πεπαλαιωμένα (Pauly-Wissowa, 1894-1898, Nilsson, 1909, Treidler, 1917, κ.ο.κ.) ἢ φασιστικά (D. Mustilli, 1941) ἐπιχειρήματα. Προσπαθεῖ ἔτσι νὰ πολεμήσῃ τὰ νεώτερα συμπεράσματα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης (τοῦ Γάλλου P. Lénègue, 1957, τοῦ Γερμανοῦ P. Franke, 1954, τοῦ Ἰταλοῦ E. Lerroge, 1962, καὶ πρὸ παντὸς τοῦ Ἁγγλοῦ N. G. L. Hammond, 1967). Χρησιμοποιεῖ τις ἱστορικὲς πηγές μὲ ἀνιστόρητη κρίση καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα μὲ τὴν ἴδια πάντοτε ἑλβανικὴ ἐπωδὸ: ἡ πολιτιστικὴ ἐνότητα καὶ συνέχεια μαρτυρεῖ ἐθνικὴ ἐνότητα καὶ συνέχεια, ἄρα ὅπου «βάρβαροι» ἐκεῖ ἱλλυριοί!

Ἄντλεϊ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ γλώσσα τῶν Ἡπειρωτῶν ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ «πανίλλυριστοῦ» H. Krahe (1929), ἡ θεωρία τοῦ ὁποίου ὑπέστη διαδοχικὰ πλήγματα. Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα τὸ ἔδωσαν ὄχι ἄλλοι ἀπὸ ἓνα Ἑλβανὸ γλωσσολόγο, τὸν Eqrem Çambey, καὶ μία Βουλγάρη ἀρχαιολόγο, τὴν Olga Ognenova, ποὺ ἔδειξαν πὼς ἡ μόνη δῆθεν ἱλλυρικὴ ἐπιγραφὴ εἶναι ἑλληνικὴ!¹ Ἐν τούτοις ὁ Δημοσθένης Budina καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «la population épirote, a été illyrienne» (120).

Ὁ Kristo Frashëri ἐν συνεχείᾳ ἀπομονώνει ἓνα ἀπὸ τὰ ἡπειρωτικὰ φύλα, τοὺς Παραναίους (σ. 131 κ.έ.). Ξέρουμε, λέει, τὴν πόλιν τους Ἐρίβιοι, ἀλλὰ μόνον τὸ ὄνομα. Δὲν ταυτίσθηκε ἡ πόλις καὶ ἡ περιοχὴ τῶν Παραναίων. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τοὺς Παραναίους ἄλλοτε μεταξὺ τῶν Ἡπειρωτῶν, ἄλλοτε μεταξὺ τῶν Μακεδόνων. Ἀμφισβητεῖται καὶ τὸ σχετικὸ χωρίον τοῦ Πτολεμαίου. Ὁ Kristo Frashëri νομίζει ὅτι εἶναι διόρθωση τοῦ κειμένου ἢ μακεδονικὴ Ἐρίβιοι. Καὶ ἐπικρίνει. Ἐνῶ συμβαίνει τὸ ἀντίθετο: ἀπὸ διόρθωση τοῦ κειμένου προήλθε ἡ ἡπειρωτικὴ Ἐρίβιοι². Μετὰ πολλὰ ὁ Frashëri τοποθετεῖ τὴν Παραναίαν στὴν περιοχὴ τῆς Πρεμετῆς ὀρθόδοξα³. Πιστὸς ἐξ ἄλλου στὴν ἑλβανικὴ ὀρθόδοξία θεωρεῖ καὶ αὐτὸς τοὺς Παραναίους ἱλλυριοὺς, ξεχνώντας τὴν ἑλληνόνημη Ἐρίβιοι κ.λ. (σ. 137).

Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακοίνωση τοῦ ζευγούς (ὑποθέτω) Hasan Ceka καὶ Neritan Ceca. Πραγματεύονται τὴν ἐξέλιξη τῆς πολιτείας σὲ μιὰ χώρα, θὰ ἔλεγα, τοῦ παραμυθοῦ, κάτι σὰν τὴν Disneyland!

1. Τελευταῖα BCH, τ. 93 (1969), σ. 954 (G. Daux). Πρβλ. «Μακεδονικά», τ. 7 (1967), σ. 91, σημ. 1.

2. Ἰδὲ N. G. L. Hammond, Epirus, σ. 680, σημ. 2.

3. Π.χ. Δ η μ. Ε ὸ α γ γ ε λ ἰ δ η, Οἱ ἀρχαῖοι κάτοικοι τῆς Ἡπειροῦ, Ἰωάννινα 1962, σ. 14, 24, 46 κ.έ., καὶ κυρίως χάρτη ἀντικρὺ τῆς σελίδας 36.

Ἄς δώσουμε πρῶτα μιὰ ὄσο γίνεται ἀκριβῆ περίληψη τῆς ἀνακοινώσεως:

Τὰ τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας αὐτῆς, στίς ἱστορικές πη:ές ὀνομάζονταν: ἔθνος, γένος κ.τ.τ. Τὸ κράτος, ἡ πολιτεία, ὀνομάζεται: ἀρχή, τὰ πράγματα. Ἡ μορφή τοῦ κράτους ἐπίσημα: κοινὸν ἢ συμμαχία. Le roi: βασιλεύς. Ἡ συνέλευση τοῦ λαοῦ: ἐκκλησία. Τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ συμβούλιο: βουλή. Ὁ στρατιωτικὸς ἡγέτης: στρατηγός. Ἔτσι καὶ στὰ κείμενα καὶ σὲ ἐπιγραφές.

Ἡ ἀρχαιότερη μορφή κράτους (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴ φυλὴ) εἶναι τὸ κοινόν. Τὸ συναντοῦμε κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. στοὺς Θεσπρωτοὺς, τοὺς Χάονας, τοὺς Μολοσσοὺς, τοὺς Ταλαντίους, τοὺς Παίονας κ.λ. Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. οἱ Χάονες εἶχαν ἐπὶ κεφαλῆς δύο προστάτες, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Θουκυδίδης (ἀλλ.ά, προσθέτω, καὶ οἱ ἐπιγραφές).

Σὲ νεώτερους χρόνους ἰσχυροποιεῖται ἡ θέση τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, ὁ ὁποῖος στὰ κείμενα καὶ στίς ἐπιγραφές φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα: βασιλεύς. Ἔτσι κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὸ κοινὸν τῶν Μολοσσῶν π.χ. ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸν βασιλεῖα Ἀλκέτα καὶ τὸ γιὸ τοῦ Νεοπτόλεμο.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀστικῶν κέντρων οἱ ἔμποροι, οἱ βιοτέχνες, οἱ τεχνίτες, οἱ δοῦλοι ἀποκοτῶν δύναμη. Μετὰ τὴν ἦττα τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μολοσσοῦ στὴν Ἰταλία, περισσότερα κοινωνικὰ στρώματα μετέχουν στὴν ἐξουσία. Τὸ κοινὸν τῶν Μολοσσῶν τὸ ἀντικαθιστᾷ νέα πολιτειακὴ μορφή: ἡ συμμαχία, ὅπως ὀνομάζεται, τῶν Χαόνων, τῶν Θεσπρωτῶν καὶ τῶν Μολοσσῶν.

Μερικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βασιλείας: ὁ βασιλεὺς εἶναι κληρονομικὸς καὶ δὲν ἀποκλείονται τὰ θήλα μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ὅπως π.χ. ἡ Ὀλυμπιάς καὶ ἡ Ληϊδάμεια. Ἄλλο χαρακτηριστικόν: ἡ διαρχία, ἡ συμβασιλεία, στὴν ὁποία ἔδωσε τέρμα ὁ Πύρρος παραμερίζοντας τὸ Νεοπτόλεμο.

Κατὰ τὸ 230 π.Χ. τὴ μοναρχία διαδέχθηκε ἡ Δημοκρατία. Τὸ κράτος ἔχει τώρα τὸ ὄνομα: Κοινὸν τῶν Ἡπειρωτῶν. Ἐπίσημα, βεβαιωμένο.

Ἐδωσα μιὰ περίληψη τῆς ἀνακοινώσεως τῶν Hasan καὶ Neritan Ceka. Ἡ ἀνακοίνωση ἔχει τὸν τίτλο: Ἡ ἐξέλιξη τῆς Πολιτείας τῶν Ἰλλυριῶν (Le développement de l'État chez les Illyriens). Καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸν τὸν τίτλο στεγάσθηκαν, ἐπαναλαμβάνω: κοινόν, συμμαχία, βασιλεύς, ἐκκλησία, βουλή, στρατηγός, προστάτες, Ἀλκέτας, Νεοπτόλεμος, Μολοσσοί, Χάονες, Θεσπρωτοί, Πύρρος, ξανά Νεοπτόλεμος κ.ο.κ.!

Νισάφι! Θὰ τὸ λένε, ὑποθέτω, τέτοιες ὥρες καὶ οἱ Ἀλβανοί.

Οἱ δύο ἀκόλουθες ἀνακοινώσεις, λαογραφικὲς θὰ ἔλεγα, σκοπὸ ἔχουν νὰ δείξουν (στερεότυπα) τὴ συνέχεια ἰλλυρικῶν λαογραφικῶν στοιχείων στὸν ἄλβανικὸ λαὸ, εἰδικότερα στὴ σύγχρονη ἀγγειοπλαστικὴ καὶ διακοσμητικὴ (Dilaver Kurti) καὶ στὸ ἔνδυμα (Andromaqi Gjergji).

Τὴ συνέχεια τοῦ ἰλλυρο-ἄλβανικοῦ ἔθνους σκοπεύει νὰ δείξῃ καὶ ἡ ἐπόμενη γλωσσολογικὴ ἀνακοίνωση τοῦ Jorgji Gjinarí. Πολεμáει τὴ θεωρία τοῦ βουλγάρου ἀκαδημαϊκοῦ Vl. Georgiev καὶ Ρουμάνων γλωσσολόγων¹, κατὰ τὴν ὁποία ὑπῆρξε στὰ Βαλκάνια γλώσσα τῶν Θρακῶν-Μυσῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθεν ἡ ἄλβανικὴ. Καὶ τὰ δυὸ τὰ ἀμφισβητεῖ ὁ Gjinarí, μαθητῆς, ὅπως φαίνεται τοῦ γνωστοῦ Çabej.

Οἱ δυὸ τελευταῖες ἀνακοινώσεις ἀναφέρονται στὸ μεσαιωνικὸ πολιτισμὸ τῆς βορείου Ἀλβανίας καὶ ἐνδιαφέρουν λιγότερο ἀπὸ τὴν ἄποψή μας.

Ὁ τόμος κλείνει μὲ τὴν παράθεση παρεμβάσεων στίς ἀνακοινώσεις τῶν Çabej, Gjergji,

1. Τελευταῖα Arítion Vraciu στὰ Πρακτικὰ Συμποσίου στὸ Sheffield τὸ 1970, ποὺ ἐξέδωκαν οἱ R. A. Crossland καὶ Ann Birchall, Bronze Age Migrations in the Aegean, Noyes Press 1974, ἔ.ἀ., σ. 281 κ.έ.

καὶ Gjinarī καὶ μιὰ προσθήκη. Τὶς παρεμβάσεις κάνουν οἱ M. Domi, B. Jubani καὶ B. Beci. Ἐπιβεβαιώνουν ἀπλῶς τὴν ἐντύπωση τῆς μονολιθικότητας ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐπίσημη ἄλβανικὴ ἀρχαιολογία. Ἡ προσθήκη ἐξ ἄλλου ἀναφέρεται σὲ τόπους τῶν Πενεστῶν, τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ νὰ ταυτίσῃ ὁ H. Sadiku. Ἡ Uscana τοῦ Λιβίου (XLIII, 10, 1) ἐντοπίζεται στὰ δυτικὰ τῆς Αἰβήρης, σὲ ἀπόσταση 2-3 χλμ.¹, τὸ Oaeneum κοντὰ στὸ σημερινὸ Qidhne τῆς Κάτω Αἰβήρης² κ.ο.κ. Ὅλα ὑποθετικά καὶ χωρὶς τεκμηρίωση.

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ

D. M a n o - Z i s i καὶ L j. B. P o r o v i ć, Novi Pazar, Ilirsko-Grčki Nalaz, 1844-1969, Narodni Musej, Beograd.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς 125ης ἐπετείου ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ Μουσείου τοῦ Βελιγραδίου οἱ Γιουγκοσλάβοι συνάδελφοι ὀργάνωσαν τὸ 1969 διάφορες ἐκδηλώσεις (πρβλ. ἀνωτ., σ. 229) καὶ ἐκτὸς ἄλλων δημοσίευσαν σ' ἓνα τόμο, σερβικά καὶ ἀγγλικά, «μονογραφία» γιὰ τὸ θησαυρὸ τοῦ Novi Pazar.

Περιλαμβάνει πρόλογο τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου Miodrag Kolarić, σύντομο χρονικὸ τῆς εὐρέσεως, τὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων, ἐξέταση ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς κοινωνίας, τῆς θρησκείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἰλλυριῶν, ἐξέταση τῶν ἐλληνικῶν εὐρημάτων, χρονολόγησι καὶ συμπεράσματα. Σ' ἓνα Supplement παρουσιάζονται γιὰ συσχέτιση ἀγγεῖα, ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸ θησαυρὸ, ἀλλὰ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, ποὺ ἀκολούθησε. Ὁ τόμος συμπληρώνεται μὲ γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς, γενικὴ ἀποψη τοῦ τύμβου μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Πέτρου καὶ εἰκόνες καλῆς ὄλων σχεδὸν τῶν εὐρημάτων, μερικὲς ἐγχρωμες.

Τοῦ ἀειμνήστου Djordje Mano-Zissi ἡ συμβολὴ εἶναι κυρίως ἀπὸ τὴν ἰλλυρικὴ πλευρά, τοῦ Lj. Porović ἀπὸ τὴν πλευρὰ τὴν ἐλληνικὴ.

Στὸν πρόλογο, ὁ Διευθυντὴς τοῦ Μουσείου κ. Kolarić τονίζει: ὁ θησαυρὸς τοῦ Novi Pazar (τέλος 6ου-ἀρχὲς 5ου αἰ. π.Χ.) μετεκίνησε τὰ σύνορα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ πολὺ βορειότερα ἀπὸ τὸ Trebeniste καὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσουμε μιὰ ἐλληνο-ἰλλυρικὴ πολιτιστικὴ συμβίωση. Θεωρεῖ φυσικὸ ὅτι τὰ ἐπεΐσακτα πήλινα καὶ χαλκᾶ ἐλληνικὰ ἀγγεῖα, τεχντροπικά καὶ αἰσθητικά εἶναι ἀνώτερα ἀπὸ τὰ ἐγχώρια, ποὺ ἐξ ἄλλου εἶναι λιγώτερο γνωστά.

Ὁ θησαυρὸς βρέθηκε τὸ 1957 τυχαῖα, μὲ ἀφορμὴ στερεωτικὲς ἐργασίες στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Πέτρου, στὴν περιοχὴ τοῦ Ras. Ἦταν ἓνα δρύινο κιβώτιο, διαστάσεων 1,85 × 0,83 μ.. Τὸ κιβώτιο εἶχε τοποθετηθῆ σὲ ὀρθογώνιο σκάμμα, ἄσχετο πρὸς τὸ ναό, μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια: στρωμένες πλάκες κάτω, σὲ βάθος, 2,12 μ., ἔπειτα χαλίκια στρώμα καὶ γύρω μεγαλύτερες πέτρες. Πάνω ἀπὸ τὸ κιβώτιο στρώμα πηλοῦ, ὡς 10 ἐκ., μὲ μεγαλύτερα χαλίκια καὶ πέτρες. Γύρω, ἄσχετο ἕδαφος, ἀλλ' ὄχι παρθένο, ἀφοῦ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ βεβαιώθηκε ἰλλυρικὸς ταφικὸς τύμβος μὲ ταφὲς ἀπὸ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς τὴν περίοδο Hallstatt, ἀλλὰ καὶ χριστιανικὲς.

Συμπεραίνεται ὅτι τὸ κιβώτιο μὲ τὸ θησαυρὸ ἦταν μέρος ἀπὸ τὰ ταφικὰ κτερίσματα ἡγεμονικῆς ταφῆς. Περιεῖχε ἐνδύματα καὶ κοσμήματα. Ἐξω ἀπὸ τὸ κιβώτιο βρέθηκαν καὶ ἄλλα κτερίσματα: δύο μελανόμορφα ἐλληνικὰ ἀγγεῖα καὶ ἑπτὰ χάλκινα, ἐπίσης ἐλληνικά.

1. Ἐνῶ ὁ N. G. L. H a m m o n d, A History of Macedonia, I, σ. 43 καὶ map 9, τὴν τοποθετεῖ στὸ Kitsevo.

2. Ἀλλὰ ὁ Hammond ταυτίζει τὸν ποταμὸ Artatus τοῦ Λιβίου μὲ τὸ Velcka καὶ τοποθετεῖ τὸ Oaeneum στὴν ἄνω κοιλάδα τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ, H a m m o n d, ἔ.ἀ., σ. 44.

Ἀποκλείεται ἡ συσχέτιση τῶν ἀγγείων αὐτῶν μὲ τὴν ταφικὴ πυρᾶ, ποὺ παρατηρήθηκε σὲ ἄλλη θέση. Ἀποκλείεται ἐπίσης ὅτι τὸ κιβώτιο ἦταν καὶ ἡ νεκρικὴ κάσα. Δὲν περιεῖχε ὁστᾶ σκελετοῦ, τὰ ὕφαντά, τὰ δερμάτινα καὶ τὰ ἄλλα φθαρτὰ περιεχόμενά του δυστυχῶς δὲν διατηρήθηκαν, ἀλλὰ δὲν ἦταν προσωπικὰ εἶδη. Ἦταν ἕνας οἰκογενειακὸς θησαυρὸς, πιὸ πολὺ ἀπὸ γυναικεῖα, ἀλλὰ καὶ ἀνδρικὰ ἴσως εἶδη. Λείπουν μεταλλικὰ ὄπλα, κράνη, ἀσπίδες κ.λ. Εἰκάζεται ὅτι αὐτὰ θὰ εἶχαν τοποθετηθῆ στὸν τάφο μὲ τὸ νεκρὸ. Στὸ κιβώτιο ἦταν μόνον μεταλλικὰ τμήματά τους, ποὺ ὅμως μπορεῖ νὰ ἀνήκουν ὄχι σὲ ἀνδρικό ὄπλισμό, ἀλλὰ σὲ γυναικεῖο ἱματισμό. Τρεῖς ἐπίσημες γυναικεῖες ἐνδυμασίες βεβαιώθηκαν, λοιπὸν δὲν ἀποκλείεται ὅτι πρόκειται γιὰ τάφο πριγκιπίσσης.

Στὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνονται:

1. Ὀσση μελανόμορφη (πίν. I καὶ Ia-β). Εἰκονίζεται ντυμένος Διόνυσος γενειοφόρος μὲ ρυτὸ στὸ δεξιὸ χέρι, ἀνάμεσα σὲ δυὸ γυμνοὺς Σατύρους. Χρονολογεῖται περὶ τὸ 500 π.Χ. (σ. 121).

2. Μελανόμορφη «κύλιξ» (σκύφος) δίωτη (πίν. II) μὲ παράσταση ἀλεποῦς μᾶλλον παρὰ σκύλου (χαρακτηριστικὴ ἡ οὐρά). Χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (σ. 121).

3. Χάλκινη ὕδρια, ποὺ εἰκονίζεται συμπληρωμένη (πίν. III, ἐδῶ εἰκ. 1) καὶ χωριστὰ οἱ λεπτομέρειές της σὲ ἄλλους ὀκτῶ πίνακες (πίν. IIIa-h). Ἦ λαβὴ ἔχει μορφή γυμνοῦ κούρου μὲ δυὸ λιονταράκια στὰ ὑψωμένα πρὸς τὸ χεῖλος χέρια του¹, ἀνὰ ἕνα κριὸ ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλή τῶν ποδιῶν καὶ γοργόνιο κάτω. Ἡ ὕδρια χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 6ου π.Χ. καὶ ἀποδίδεται σὲ ἐργαστήριο τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

4. Λεκανίδα μικρὴ, δίωτη, μὲ τρίποδα (πίν. IV, 1).

5-6. Τμήματα ἀπὸ δύο ἄλλα χάλκινα ἀγγεῖα: χεῖλη, λαβὲς μὲ κεφάλια λεόντων κ.λ.

7. Οἰνοχοΐσκη ραμφόστομη, μὲ λαβὴ ὑπερυψωμένη στολισμένη μὲ ρόδακες (πίν. V).

8. Λεκανίδα μεγάλη, δίωτη, μὲ τρίποδα (πίν. IV, 2 καὶ IV 2a-2b).

9. Ἀσημένια φιάλη μεσόμφαλος (πίν. VI καὶ VIa, δεξιά), μὲ ἰδιορρυθμίες.

10. Χρυσὴ περόνη (πίν. VIa, ἀριστερά), τοῦ τύπου «knot-head-pins» (Jacobsthal, Greek Pins, 133).

11. Situla κυλινδρική (πίν. VII) τοῦ τύπου «cista a cordoni» (Déchèlette) ἢ «Rippenciste» (Sanquist), ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὴν περιοχὴ τῆς Βενετίας ἀπὸ ἀρχικὰ πρωτότυπα τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

12. Στραγγιστήρι (ἠθμός) μὲ χαρακτηριστικὰ ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ τέχνη στὸν πολιτισμὸ Hallstatt (πίν. VIII, VIIIa καί, ἐγχρωμος, XXXIX).

13-14. Καρδιοφύλακες ἢ παραγναθίδες ἀπὸ ἤλεκτρο μὲ ἐγγάρακτες παραστάσεις (πίν. XXXII-XXXIII), ποὺ εἰκονίζουν σφίγγες, πολεμιστὰς, ἵππεις κ.λ.

15-17. Τεμάχια ἀπὸ παρόμοιες ἠλέκτρινες πλάκες μὲ ἐγγάρακτη διακόσμηση (τὸ ἕνα στὸν πίν. XXXI).

18-20. Τρία ἠλέκτρινα ἀγαλματίδια κόρης ἢ ἱέρειας (τὰ δύο πίν. IX, 1-2, καὶ XXXIV, ἄνω δευτέρη σειρὰ), ὕψους ὡς 3,8 ἐκ.

21-26. Ἐξ κεφάλια ἀπὸ ἤλεκτρο, ὕψ. ὡς 3 ἐκ. (πίν. X, 1-2 καὶ XXXIV, ἄνω).

27-29. Τεμάχια ἀπὸ ἠλέκτρινες μάσκες μυθικῶν ζώων (τὸ ἕνα, ὕψ. 2,5 ἐκ., στὸν πίν. XXXIV).

30-53. Ἀπὸ ἤλεκτρο κεφαλάκια λεόντων, κριῶν, ἵππων, πτηνῶν κ.λ. (πίν. XI, 2, XII, 1-2, XIII καὶ XXXIV).

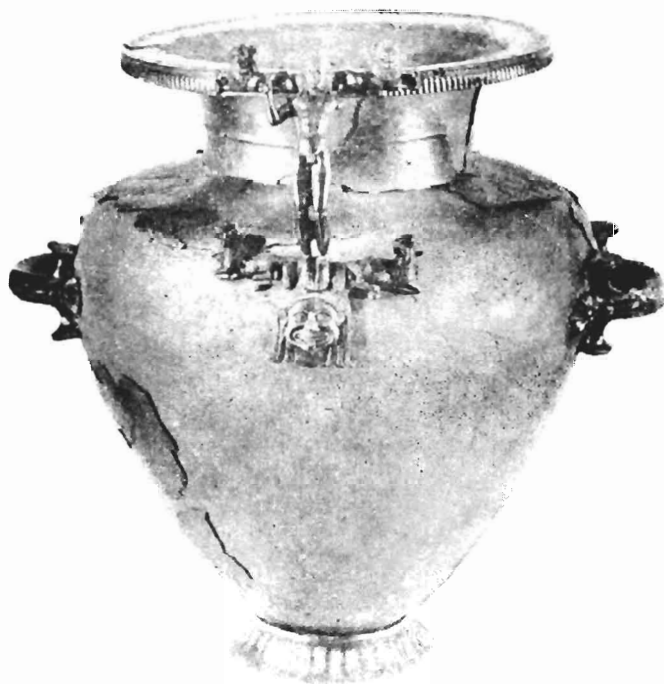
1. Ὅμοιο ἐξάρτημα ἀγγείου τοῦ Μουσείου τῆς Κοζάνης, ΑΔ τ. 17 (1961/2), Χρονικά, πίν. 255 στ (ὄχι 255 δ ὅπως κατὰ τυπογραφικὸ λάθος στὸ κείμενο, αὐτ., σ. 216). Γενικὰ εἶναι συνηθισμένο στολίδι σὲ λαβὲς χάλκινων ἀγγείων.

54. Ένα ανθρωπόμορφο ειδώλιο σε σχήμα σταυρού, επίσης ήλεκτρινο (πίν. XI, 1, και XXXIV), δίνει άφορμή για γενικότερη συζήτηση του τύπου και της σημασίας του στα Βαλκάνια, στη Μεσόγειο και στην Ευρώπη, καθώς και για την προέλευση και το εμπόριο του ήλεκτρου (σ. 89).

55. Περιδέραιο με ψήφους από ύαλομαζα (πίν. XIV και, έγχρωμος, XXXVIII), που θεωρείται έγχώριο έργο.

56-61. Χρυσά κοσμήματα: ψήφοι, δαχτυλίδια κ.λ. (πίν. XV, 1 και XXXVII).

62-63. Άσημένια περιδέραια (τό ένα πίν. XV, 2), με άπολήξεις σε κεφάλι φιδιού.

Εικ. 1. Χάλκινη ύδρία (συμπληρωμένη)

64-68. Χρυσά διακοσμημένα έλάσματα, τρία ζεύγη, σε σχήμα έπιστηθίων, διαμ. περί τὰ 20 εκ., και τρεις μίτρες (πίν. XVII-XXII και XXXV-XXXVI), που συσχετίζονται με πολλά (και με τὰ μυκηναϊκά, με τὸ Τρεμπένιστε και με τὴ Χαλκιδική), ἢ μία ἐδῶ, εἰκ. 2.

69-77. Άλλα χρυσά έλάσματα διακοσμημένα, σε σχήμα ὀρθογωνίου ἢ τριγώνου ἢ ρόμβου, ἢ άγγυλωτοῦ σταυροῦ, καλύμματα κουμπιῶν κ.λ., ὅλα στολίδια ένδυμάτων (πίν. XXIII-XXIV και XXXVI-XXXVII).

78. Δύο ζῶνες από χρυσό έλασμα διακοσμημένο με geroussé και έγγάρακτη τεχνική (πίν. XXV).

79. Ζεύγος χρυσῶν σκουλαρικιῶν (πίν. XXVI).

80-81. Δύο ζεύγη τοξωτῆς πό ρπες χρυσῆς (πίν. XXVII και XXXVIII).

82. Τέσσερες διπλῆς περόνης άσημένιες του τύπου «ῶμέγα» (πίν. XXVIII), που παραβάλλονται με ὁμοιες από τὴ Δαδώνη και τὴ Μακεδονία ὡς τὴ Βοσνία.

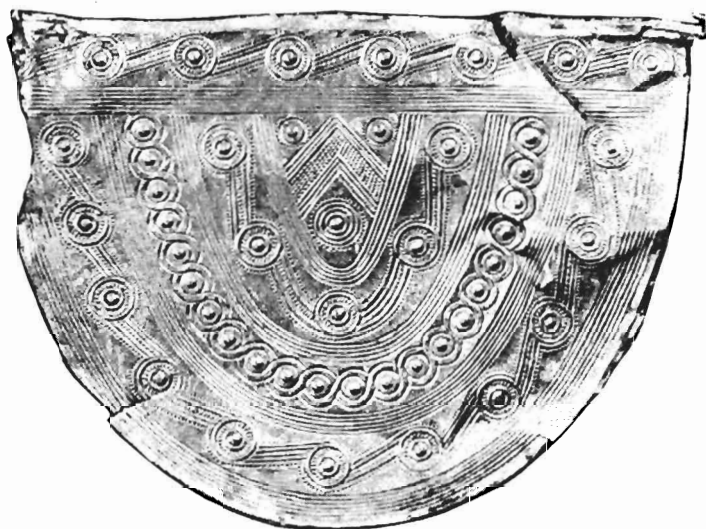
83. Πέντε άσημένιες τοξωτές πόρπες (πίν. XXIX).

84-88. Χάλκινες πόρπες τοξωτές κ.λ. (πίν. XXX).

Τέλος βρέθηκαν και διατηρήθηκαν λείψανα από τὰ ξύλινα και μεταλλικά μέρη του κιβωτίου, τὸ ὁποῖο περιείχε τὸ θησαυρό.

Ἐκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο γιά τὴ σημασία τοῦ θησαυροῦ τοῦ Novi Pazar ἀπὸ ἄποψη κοινωνική, θρησκευτική και πολιτιστική:

Οἱ τύμβοι βέβαια συχνά «occupy a dominating position». Ἐναφέρονται παραδείγματα γιουγκοσλαβικά, ἀλλὰ σ' αὐτὰ προστίθενται (σ. 101) και, ἀπὸ τὴν ἑλληνική Μακεδονία, ἡ Βεργίνα και τὸ Πάτελι (μὲ παραπομπή στὸν J. Mikulčić). Κι ἐδῶ δὲν εἶναι σαφές: στὴν τυμβοθάλασσα τῆς Βεργίνας (και τοῦ Πάτελι) ποῖος ἀπὸ τοὺς πολλοὺς γνωστοὺς προϊστορι-

Εἰκ. 2. Χουσή μίτρα

κοὺς τύμβους νοεῖται μὲ «dominating position» (πρβλ. π.χ. ΑΔ 17, 1961-62, Α', πίν. 92α-β, 93α, 95δ, 97α-β και Μ. Ἐνδρονίκου, Βεργίνα I, πίν. 1 κ.έ.).

Δὲν καταλαβαίνω ἐπίσης πῶς προσάγονται οἱ «πρωτογεωμετρικοί τύμβοι» τῆς Βεργίνας και τοῦ Πάτελι ὡς παραδείγματα (ἀνάλογα πρὸς τοῦ Novi Pazar) ταφῆς θησαυροῦ οἰκογενειακῶν κειμηλίων στὴν περιφέρεια τοῦ τύμβου.

Στοὺς «South Illyrians» περιλαμβάνονται (σ. 103) οἱ Παίονες, Πελαγόνιοι, Λυγκησταί, Δασαρήτιοι (και οἱ Albanians! τοῦ 8ου-6ου αἰ. π.Χ.), ἀλλὰ πρβλ. N.G.L. Hammond, A History of Macedonia, σποράδη, και ὄσα λέγονται ἀμέσως κατωτέρω (σ. 104) περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ἐνδυμασίας.

Σωστά ἐρμηνεύεται (σ. 107) ἡ σημασία τῆς θέσεως τοῦ Novi Pazar στὸ σημεῖο συναντήσεως δύο πολιτιστικῶν ρευμάτων: τὸ ἓνα ἀνεβαίνει πρὸς Βορρᾶν ἀπὸ τὴ Χαλκιδική και γενικώτερα τὸ Αἰγαῖο («the great South») διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἄξιου, τὸ ἄλλο διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ibar ἔρχεται ἀπὸ τὴν Ἀδριατική και τὴ Μεγάλη Ἑλλάδα. Συναντῶνται τὰ δύο ρεύματα στὸν κάμπο τοῦ Κοσσυφοπεδίου. Ἦταν ρεύματα ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ και τὰ δύο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ σύγχρονη Γιουγκοσλαβία ἀποκατέστησε τὴν ἐπικοινωνία

τῶν δύο ρευμάτων με σημείο συναντήσεως τὴν Kossovska Mitrovica, ἀπ' ὅπου ξεκινάει ὁ νέος θαυμάσιος αὐτοκινητόδρομος καὶ διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ibar ἐνώνει τὸ Kosmet μετὰ τὴν Ἀδριατικὴν διὰ τοῦ Rožai-Ivangrad-Kolasin-Titograd (πρβλ. καὶ σ. 130).

Ἡ ἀναδρομὴ σὲ ἀπώτερους προϊστορικοὺς χρόνους, τὸ ἄπλωμα ἀπὸ τὴν Κασπία ὡς τὴν Βόρειο Θάλασσα, τὴν Ἰταλία, τὴν Κρήτη, τὴν Κύπρο, τὴν Μ. Ἀσία κ.ο.κ., ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων ἀπὸ ἄποψη κοινωνικῆ, θρησκευτικῆ, πολιτιστικῆ, ἐθνολογικῆ κ.λ., ὅλα αὐτὰ γίνονται σὲ ἑκτασὴ πού κλονίζει τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ δημιουργεῖ ἀμφιβολία, ἂν πα-
τοῦμε σὲ στέρεο ἔδαφος. Θὰ προτιμοῦσε κανεὶς περιορισμὸν στὸν ἐμπεριστατωμένο λόγο γιὰ τὰ συγκεκριμένα ἀντικείμενα τοῦ θησαυροῦ τοῦ Novi Pazar καὶ λιγώτερες θεωρίες π.χ. γιὰ συμμετοχὴ Ἰλλυριῶν καὶ ἄλλων Βαλκανίων στὴ δωρικὴ εἰσβολή, ἢ ὅποια δῆθεν «was joined by a great number of Illyrians from Bosnia and from the banks of the Drina» (σ. 114).

Στὸ τέλος καταλήγουμε (σ. 115): «It is unbelievable... how constant and hidden but in the end more understandable, are the connections with the Aegean Greek World». Ἀλλὰ γιατί νὰ εἶναι «unbelievable», ἀφοῦ εἶναι «more understandable»;

Τὰ νέα μελανόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Novi Pazar δίνουν ἀφορμὴ γιὰ ἐξέτασιν τῶν ἀδη-
μοσίετων ἀγγείων ἀπὸ τὸ Trebenište καὶ τὸ Radolište (σ. 121 κ.έ.). Τὰ ἐξήλινα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Trebenište εἶναι διακοσμημένα μετὰ τεχντροπία, πού ἀναγνωρίζεται ὡς ὑστεροαρχαι-
κὴ παραλλαγὴ τῆς Χαλκιδικῆς, ἀττικῆς ἀρχικῆς προελεύσεως. Μιὰ κύλικα ἀπὸ τὸ Rado-
lište κοντὰ στὴ Stuga, παρὰ τὴν Ἀχρίδα, παρουσιάζει ὅμοια χαρακτηριστικὰ καὶ ἀποδι-
δεται ἐπίσης σὲ τοπικὸ ἐργαστήριον τῆς Χαλκιδικῆς. Αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς τρεῖς τόπους
—τονίζεται—δείχνουν πού ἔφθασε ἡ ἐπιχειρηματικότητα τῶν Χαλκιδέων καὶ τῶν Ἐρε-
τριέων, διὰ τῆς Χαλκιδικῆς, στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς δραστηριότητός τους στὰ Βαλκάνια.

Σχετικὰ μετὰ τὰ χάλκινα εὐρήματα τοῦ Trebenište συζητεῖται πρῶτα ἡ γνώμη τοῦ B. Filon γιὰ τὴν προέλευσίν τους ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὴν ὅποια ὁ Payne δὲν ἐνόμιζε σπουδαῖο κέντρο γιὰ παραγωγὴν χαλκῶν. Ἀναλύονται τὰ στοιχεῖα πού παρουσιάζουν συγγένεια πρὸς τὴν ἰωνικὴ τέχνη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως ἀφ' ἑνὸς καὶ πρὸς τὴν δωρικὴν τέχνην τῆς Κο-
ρίνθου καὶ τῶν ἀποικίων της στὸ Αἰγαῖο στὴ Μ. Ἑλλάδα ἀφ' ἑτέρου. Καὶ οἱ δύο τεχντρο-
πίες εἶχαν περὶ τὸ 500 π.Χ. βάσεις στὴ Χαλκιδική (Ποτιδαία κ.ά.) καὶ στὸ μυχὸ τοῦ Θερμαϊ-
κοῦ (Θέρμη, προσθέτω, ὅπως δείχνουν τὰ ἀρχαῖα ἰωνικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κυρίως). Ὁ V. Popović κατέληξε πάντως στὴν κορινθιακὴν προέλευσιν τῶν χαλκῶν τοῦ Trebenište (σ. 125).

Ὁ Lj. Popović δέχεται κορινθιακὰ ἐπίσης καὶ γενικώτερα πελοποννησιακὰ χαρακτη-
ριστικὰ στὰ χαλκᾶ τοῦ Novi Pazar, ἰδιαίτερα στὴν ὑδρία, ἀλλὰ τὸ δρόμον εἰσαγωγῆς τους
στὴν περιοχὴ τοῦ Novi Pazar τὸν βλέπει ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀδριατικῆς διὰ τῆς κοιλάδος
τοῦ Ibar, δηλαδὴ μετὰ ἀφετηρίαν τὴ Μεγάλην Ἑλλάδα, ἴσως τὸν Τάραντα (σ. 126).

Πολὴ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσίασις τοῦ ὕλικου ὅσο καὶ ἡ γενικώτερη συζήτησις
προβλημάτων σχετικῶν πρὸς τὴν τεχντροπία καὶ τὴν προέλευσιν τῶν εὐρημάτων. Ἄτυ-
χῶς ἢ μετὰφραση δὲν εἶναι ἄβροχη. Ὑπάρχουν καὶ τυποτεχνικὰ λάθη καὶ ἀτέλειες. Αὐτὰ
ὅμως δὲν μειώνουν τὴν εὐγνωμοσύνην μας πρὸς τοὺς συναδέλφους D. Mano-Zisi καὶ Lj. B. Popović, πού ἔκαμαν κοινὸ κτῆμα ἓνα πολῦτιμον θησαυρὸν καλλιτεχνημάτων.

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ

J a n B o u z e k, Graeco-macedonian Bronzes, Analysis and Chronology, Πανεπιστήμιον
Καρόλου τῆς Πράγας, 1974, σελ. 195 καὶ 10 πίνακες ἐκτὸς κειμένου μετὰ 36 εἰκόνες.

Στὴν Εἰσαγωγὴν (σ. 7-9) ὁ συγγραφεὺς πληροφορεῖ ὅτι πραγματεύεται τὸ δημοσίευ-
μένο ὕλικόν, καὶ ὅτι μόνον κατ' ἐξαίρεσιν μνημονεύει ἀδημοσίετα ἀντικείμενα καὶ ἐφ'

δσον ἤδη ἔχουν ἀναφερθῆ ἀπὸ ἄλλους προηγουμένως. Ἐξηγεῖ ἐπίσης διὰ τὰ σχηματικά σχέδιά του ἐντὸς κειμένου παραλείπονται λεπτομέρειες τῆς διακοσμήσεως δυσδιάγνωστες. Τὰ μακεδονικά χάλκινα ἀντικείμενα, προειδοποιεῖ, δὲν εἶναι οὔτε καθαρὰ ἐλληνικὴ οὔτε βαλκανικὴ τέχνη. Συνδέουν τὶς δύο αὐτὲς περιοχὲς καὶ τὴν περιοχὴ τοῦ Καυκάσου. Ἄν τὰ ὀνόματα «ἐλληνο-μακεδονικά», λέει, εἶναι γιὰτί ὀρισμένοι τύποι ὀλοφάνερα ὀρμήθηκαν ἀπὸ τὴ νοτιώτερη Ἑλλάδα.

Ἐνα δεῦτερο μέρος τῆς μελέτης τοῦ ὀ Β. ἐπιφυλάσσεται νὰ δημοσιεῖται σὲ τσεχοσλοβάκικο περιοδικὸ (Památky Archeologické 65, 1974¹). Θὰ περιλαμβάνη τὴν περιγραφὴ τῶν ἀρχαιολογικῶν τόπων, τὴ μακεδονικὴ ἀγγειοπλαστικὴ, τοὺς οἰκισμοὺς καὶ τὰ ταφικά ἔθιμα, τὶς σχέσεις τῆς Μακεδονίας μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Καυκάσου καὶ μὲ τὰ Βαλκάνια κ.λ. Μαζὶ θὰ δημοσιευθοῦν καὶ οἱ πίνακες, στοὺς ὀποίους παραπέμπει ἤδη ὀ Bouzek καὶ ἔτσι δυσκολεύεται ἡ χρῆση τοῦτου τοῦ βιβλίου.

Στὸ κύριο μέρος τῆς μελέτης (σ. 13-184) κατατάσσονται τὰ χάλκινα μικροεργήματα σὲ 16 κατηγορίες. Σὲ κάθε κατηγορία χαλκίνων συζητοῦνται καὶ τὰ ὀμοια χ ρ υ σ ἄ ἀντικείμενα, ἐνῶ μιὰ 17η κατηγορία ἀποτελοῦν τὰ χ ρ υ σ ἄ ἐλάσματα. Στὶς 20 τελευταῖες σελίδες τοῦ κυρίου μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὴ Χρονολογία καὶ τὰ κατὰ τόπους ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, καί, τέλος, συνοψίζονται τὰ Συμπεράσματα. Μὲ βιβλιογραφία κατ' ἐπιλογὴν καὶ πίνακα γεωγραφικῶν ὀνομάτων τελειῶνει τὸ βιβλίο.

Οἱ κατηγορίες τῶν ἀντικειμένων εἶναι:

1. Ἐξαρτήματα μὲ μορφή πουλιοῦ ἢ ἀλόγου. Κατατάσσονται σὲ 6 ὀμάδες (Α-Ε), ἐνῶ δύο ἀπ' αὐτὲς, τὰ «ἀπλὰ πουλιὰ» καὶ τὰ «παγῶνια» ὑποδιαιροῦνται σὲ μικρότερες ὀμάδες.

2. Ἐξαρτήματα σὲ σχῆμα πυξίδος· κατατάσσονται ἐπίσης σὲ 10 ὀμάδες (Α-Ι), ἀπὸ τὶς ὀποῖες ἡ ὀμάδα Α, μὲ πουλάκια μόνον στὸ πῶμα, καὶ ἡ ὀμάδα Β, μὲ σχηματικά πουλάκια καὶ στὸ πῶμα καὶ στὸ χεῖλος τοῦ ἀγγείου, ὑποδιαιροῦνται ἐπίσης.

3. Προχοῖσκες, ποὺ κατατάσσονται σὲ 7 ὀμάδες περίπου (Α-Ε) καὶ παραβάλλονται πρὸς νοτιοελληνικὲς, ἰταλικὲς κ.λ.

4. Σφαιροειδῆ καὶ σταγονόμορφα ἐξαρτήματα συμπαγῆ, ποὺ κατατάσσονται σὲ 9 ὀμάδες, (Α-Ι).

5. «Κλωβόσχημα» ἐξαρτήματα σὲ μεγάλη ποικιλία παραλλαγῶν (ὀμάδες Α-Ε, μὲ ὑποδιαιρέσεις), ποὺ εἶναι τὰ πιὸ πολυσυζητημένα (π.χ. ΑΕ 1963, σ. 124, εἰκ. 43-44).

6. Πῶματα, ὀνομάζει ὀ Β. τὴν ἔκτη κατηγορία ἀντικειμένων, ὀπως τὰ ὀνόμασε πρὸ εἰκοσιπενταετίας περίπου ὀ Janzen, τοῦ ὀποῖου ὀμως δὲν δέχεται τὴν ἔρμηνεία. Τὰ ἐξαρτήματα αὐτὰ κατατάσσονται σὲ 10 ὀμάδες μὲ ὑποδιαιρέσεις.

7. Κουδουνάκια ἢ κωδωνόσχημα ἐξαρτήματα ἀποτελοῦν τὴν ἔβδομη κατηγορία, ποὺ ἐπίσης ὑποδιαιρεῖται σὲ 6 ὀμάδες (Α-Ε) μὲ ὑποδιαιρέσεις.

8. Ἄλλα μακεδονικά ἐξαρτήματα, μολονὸτι ἀνόμοια, τὰ κατατάσσει ὀ Β. σὲ μιὰ κατηγορία, ἐπειδὴ ὀλα εἶναι στολίδια τοῦ λαμοῦ καὶ τοῦ στήθους. Στὰ περιὰπτα συμπεριλαμβάνονται καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἀπὸ τὸ Ἄξιόκαστρο τοῦ Βοῖου (ΑΔ 17, 1961/62, Χρονικά, σ. 214, σχέδ. 1). ὀ Bielefeld τὰ ὀνόμασε *rectoralia*, κοσμήματα τοῦ στήθους, καὶ τὰ χρονολόγησε περί τὸ 700 π.Χ. (ΑΑ 1968, σ. 637 κ.έ.). ὀ Bouzek τὰ χρονολογεῖ χαμηλότερα, στὸ 2ο ἡμισυ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ὀ Β. Καλλιπολίτης μᾶς μίλησε γιὰ ὀμοια ἀπὸ τὴν Κοζάνη στὸ Β' Συμπόσιο γιὰ τὴν Ἄρχαία Μακεδονία (τὰ Πρακτικά τυπῶνται). Τῶρα τὰ «*rectoralia*» αὐτοῦ τοῦ εἴδους θεωροῦνται μᾶλλον μίτρες.

1. Στὴν Ἄθῆνα ὑπάρχει τὸ περιοδικὸ αὐτὸ στὶς βιβλιοθῆκες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς καὶ τοῦ Σουηδικοῦ Ἰνστιτούτου. Ἄλλὰ ὀς τὸ Μᾶη 1975 δὲν εἶχεν ἔλθει ὀ τόμος τοῦ 1974.

9. Στην 9η κατηγορία ο Β. κατατάσσει πάλι ανόμοια μεταξύ τους αντικείμενα, που μοιάζουν με κέρατο, ἄγκυρα, βάτραχο ή χελώνα, Στά λίγα ἄγκυρόσχημα του διέφυγε να περιλάβει το καλύτερο παράδειγμα, από τη Βεργίνα (ΑΔ 17, 1961/62, Μελέται, σ. 227, εικ. 10, ἄριστερά).

10. Ψῆφοι ὄρων είναι τὰ πολυπληθέστερα εὐρήματα και κατατάσσονται σε πολλές ομάδες (Α-Ν) με ὑποδιαιρέσεις.

11. Βραχιόλια, δακτυλίδια και σπειροειδή ἐλάσματα και σύρματα ἀποτελοῦν τὴν ἐνδέκατη κατηγορία, που διαιρείται και αὐτή σε ομάδες.

12. Οἱ πόρπες ἀποτελοῦν μιὰ ἄλλη πολυπληθὴ κατηγορία με ὑποδιαιρέσεις σε ομάδες, ὅπως οἱ ὀκτώσχημες και οἱ τοξωτὲς πόρπες, με παραλλαγές που προσεγγίζουν τὸ θεσσαλικὸ ἢ τὸ βοιωτικὸ τύπο. Στην ἴδια κατηγορία κατατάσσει ὁ Β. και τὶς λιγώτερο πολυῤυθμες περόνες.

13. Πολυσυσζητημένα είναι και τὰ αντικείμενα που συμβατικὰ ὀνομάζονται «φάλαρα». Ὁ Β. τὰ γκρουπάρε μαζί με τροχόσχημα στολιδία και κουμπιά. Για τὰ «φάλαρα» συνοψίζει τὶς σχετικὲς συζητήσεις τελευταία ὁ Α. Siodgrass, Bronze «Phalara», A Review, Hamburger Beiträge zur Archäologie, III, 1, 1973, σ. 41 κ.έ., ἀπαντώντας κυρίως στὸν Μ. Ἀνδρόνικο.

14. Σε μιὰ κατηγορία κατατάσσονται μαχαίρια, λαβίδες, χαλινάρια, αἰχμές και διπλοὶ πελέκες. Ὁ λόγος γι' αὐτὰ είναι περιορισμένος. Γίνεται συζήτηση γιὰ τοὺς πολλαπλοὺς διπλοὺς πελέκες και εἰκονίζεται ἓνα παράδειγμα, σ. 154, εικ. 154, 12, ἀπὸ τὴ Βεργίνα.

15. Περιορισμένος είναι ὁ λόγος και γιὰ τὰ ὄπλα: παραδείγματα ἀπὸ τὴν Τσαουσίτσα, τὴ Βεργίνα, τὴν Ἀμφίπολη, τὴν Ποτίδαια κ.λ.

16. Ἐνὼ ἔγινε λόγος γιὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα χαλινარიῶν και στὸ προηγούμενο 15ο κεφάλαιο (κατὰ λάθος;), τὸ 16ο κεφάλαιο είναι ἀφιερωμένο ἀκριβῶς σε λείψανα ἀπὸ χάμουρα, που μάλιστα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴ Μακεδονία τὰ περισσότερα. Ἀπὸ τὴν κυρίως Μακεδονία δὲν προῆλθαν παρὰ μόνον tutuli (καρφάκια) και κρίκοι. Τὰ ἄλλα δὲν είναι μακεδονικά. Γιατὶ ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει εἰδικὸ κεφάλαιο γι' αὐτὴν τὴν κατηγορία σ' αὐτὴν τὴ μελέτη; Ἐν τούτοις ἰδὲ ἄνωτ., σ. 343 και 345.

17. Ἔτσι ἀταίριαστο φαίνεται και τὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ χρυσὰ φύλλα, ὅταν μάλιστα στὰ προηγούμενα κεφάλαια ἔχει γίνε λόγος γιὰ χρυσὰ εὐρήματα ὅμοια πρὸς χαλκὰ και και τὰ χαλκὰ ἀποτελοῦν, κατὰ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου, τὸ θέμα τῆς μελέτης.

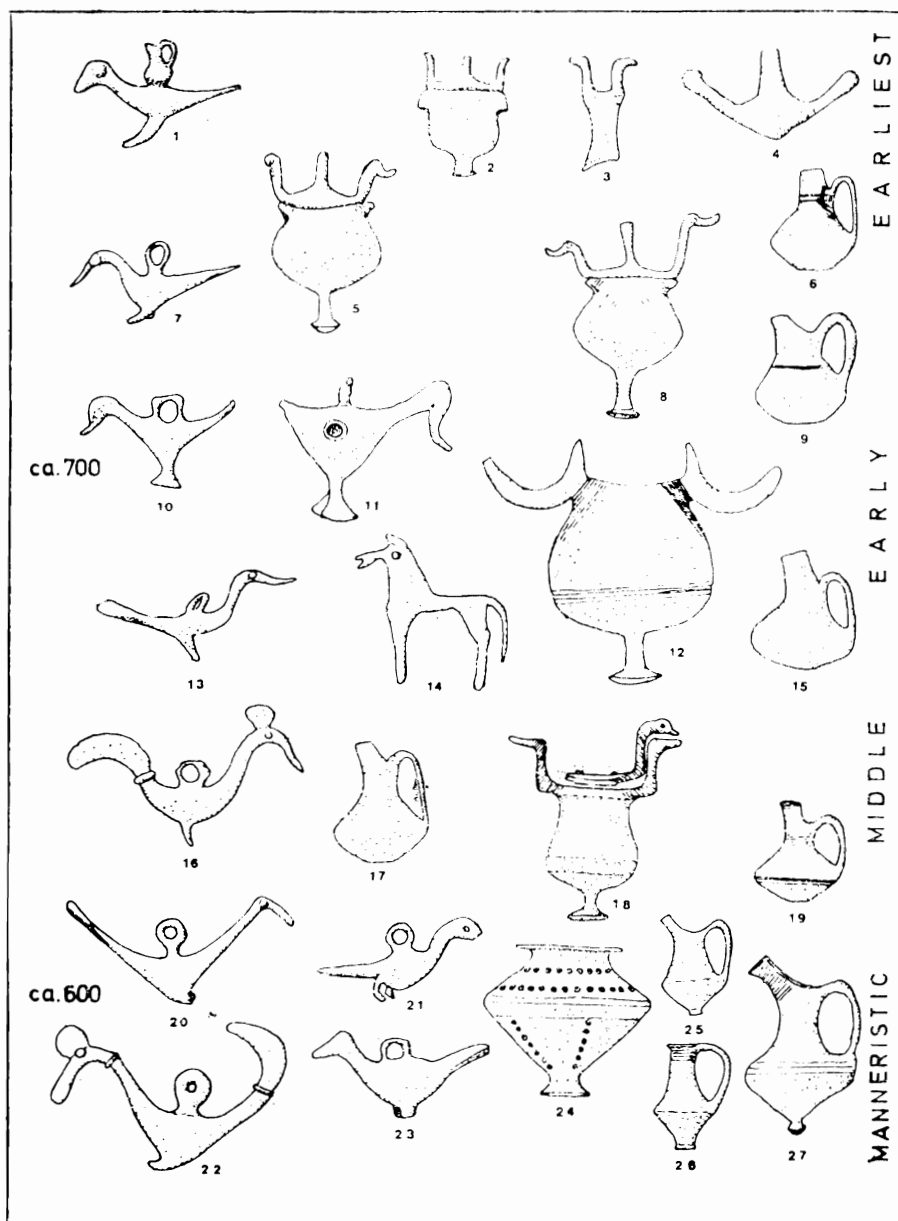
Στὸ τελευταῖο, τὸ 18ο κεφάλαιο (σ. 163-182), ὁ Β. συζητεῖ προβλήματα χρονολογίας και προσπαθεῖ νὰ διακρίνη τοπικὰ χαρακτηριστικά. Ἡ χρονολογία προσδιορίσθηκε με παραλληλισμοὺς πρὸς ἀντικείμενα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης (Hallstatt) ἀφ' ἑνὸς¹ και ἀφ' ἑτέρου με παραλληλισμοὺς πρὸς Ὑστερογεωμετρικὰ και νεώτερα τους εὐρήματα τῆς νοτιώτερης Ἑλλάδος (δεύτερο ἡμισυ 8ου και ἀρχὲς 7ου αἰ. π.Χ.)². Τὰ περισσότερα μακεδονικά χάλκινα ἀνήκουν στὸν 7ο αἰ. και τὰ νεώτερα στὸν 6ο αἰ. π.Χ. Δὲν είναι ἀκριβὲς ὅτι ἡ Κ. Ρωμιπούλου χρονολογεῖ τὸν τάφο Α τοῦ Σπηλαίου Γρεβενῶν στὸν 10ο αἰ. π.Χ.³.

Ὡς πρὸς τὰ τοπικὰ χαρακτηριστικά ὁ Β. ξεχωρίζει τρεῖς ομάδες ἀντικειμένων ἀντιστοιχες πρὸς: 1) τὴν Κεντρικὴ Μακεδονία (πεδιάδα τοῦ Ἀξιτοῦ), 2) τὴ Δυτικὴ Μακεδονία (περιοχὴ τῶν λιμνῶν και τῆς κοιλάδος τοῦ Ἀλιάκμονος), και 3) τὴ Χαλκιδικὴ και τὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία.

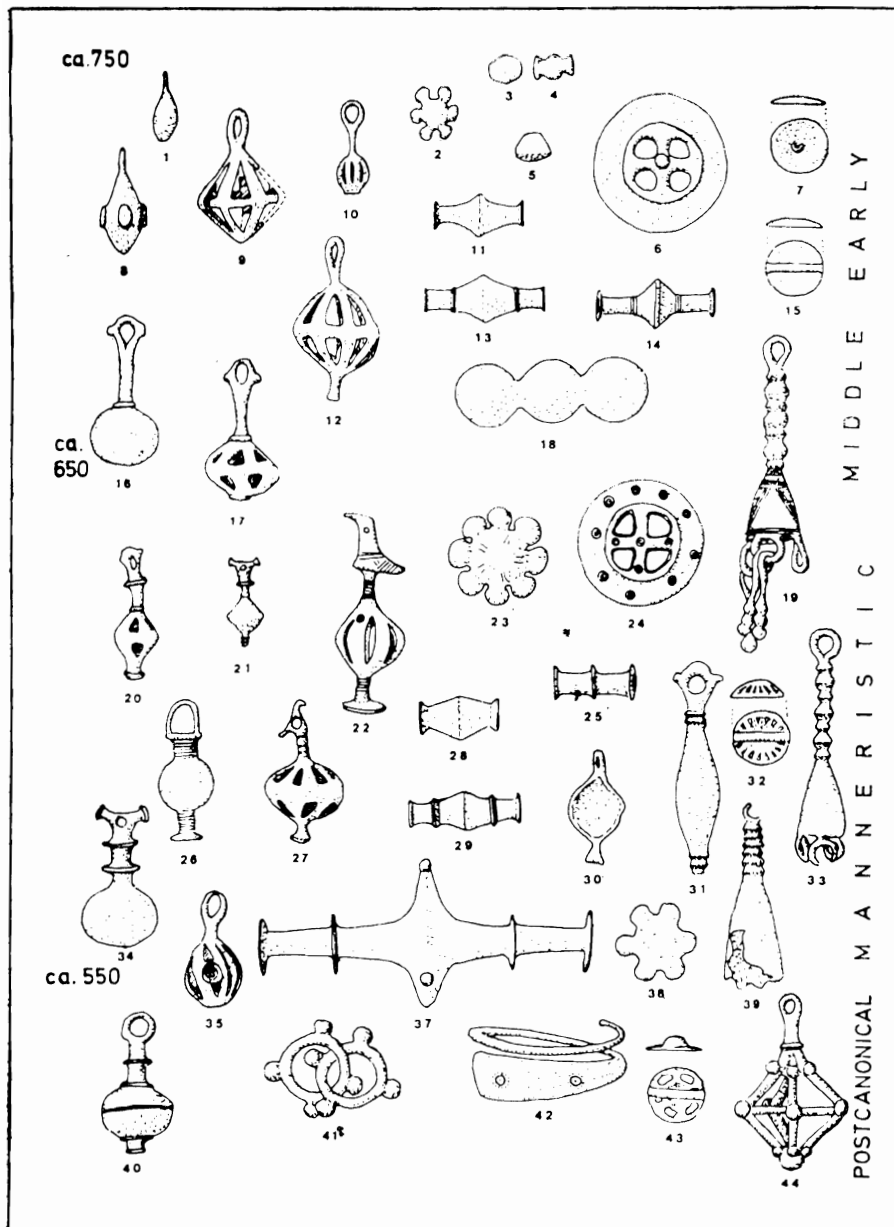
1. L. Rey, Θ. Μακρίδης, S. Casson παλαιότερα, και, στίς μέρες μας, V. Milojević, P. Amandry, M. και D. Garašanin, και S. Foltiny.

2. W. Lamb, U. Jantzen, K. Schefold, H. Hoffmann και D. M. Bailey.

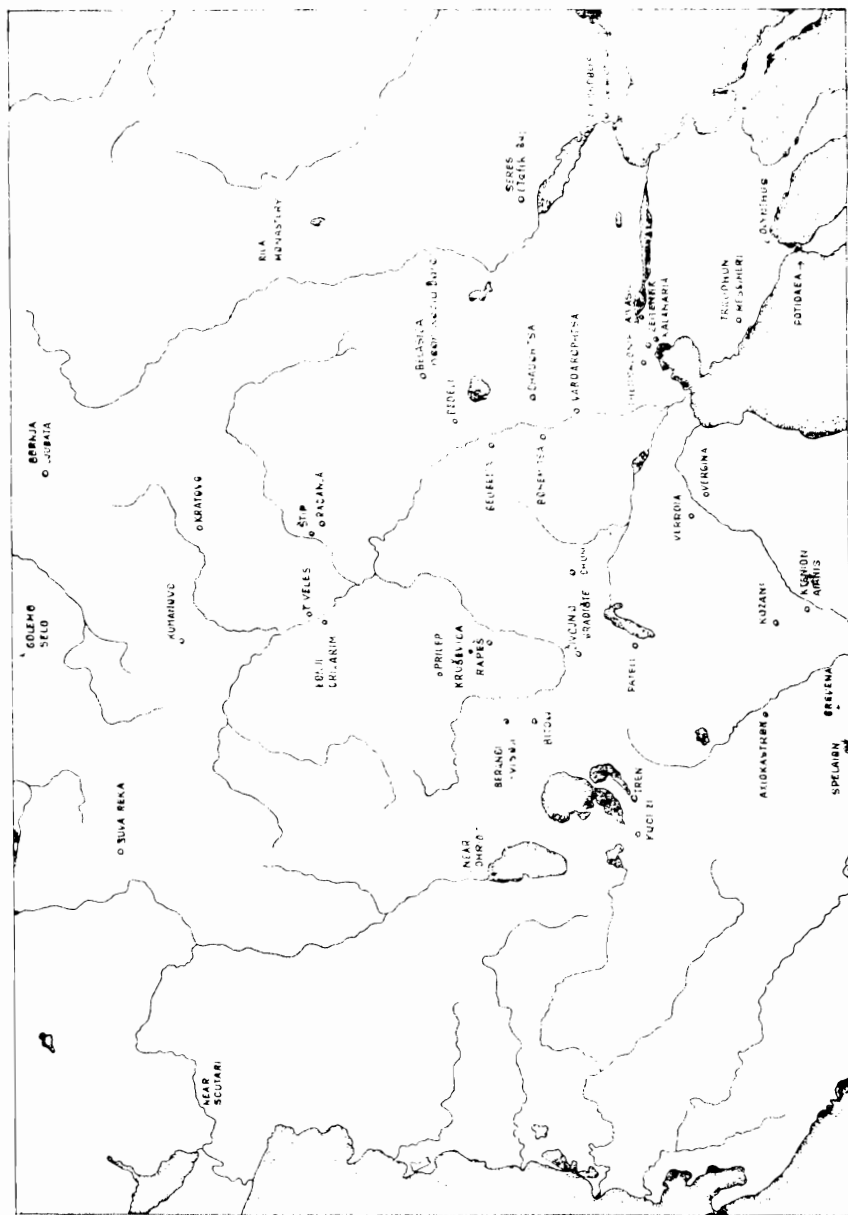
3. Πρβλ. Β ο υ ζ ε κ, σ. 166, πρὸς Κ. Ρ ω μ ι ο π ο ῦ λ ο υ, εἰς ΑΑΑ, τ. 4(1971), σ. 38 κ.έ.

Εἰκ. 1. Γενική εξέλιξη «μακεδονικῶν» χαλκῶν: ἐξαρτήματα σὲ σχῆμα πουλιῶ, πωξίδος, προχοϊσκῆς, κεράτων καὶ ἀγκύρας (Jan Bouzek)

Εἰκ. 2. Γενική εξέλιξη «μακεδονικῶν» χαλκῶν: ἄλλα ἐξαοτήματα, ψῆφοι, τροχόσχημα στολίδια καὶ κουμπιὰ (Jan Bouzek)

Εικ. 3. Οι σπουδαιότερες θέσεις, όπου εδρέθησαν (μακεδονική) χαλκά αντικείμενα (Jan Bouzek)

Τὴν ἐξέλιξη τῶν τύπων ἐξ ἄλλου δείχνει σχηματικά σὲ δυὸ πίνακες (εἰκ. 49 καὶ 50, ἐδῶ εἰκ. 1 καὶ 2), ὅπου ξεχωρίζει «πρωϊμώτατα», «πρώϊμα», «μέσσα» καὶ «μανιερίστικα», ἀλλὰ σημειώνει τὶς ἀδυναμίες τῆς ἔρευνάς του σ' ἓνα περιορισμένο ὑλικὸ διάσπαρτων εὐρημάτων (σ. 168).

Ἐπιχειρεῖ ἀκριβέστερη ἔρευνα στὸ κάπως συστηματικώτερα ἀνεσκαμμένο ἀπὸ παλιά καὶ μελετημένο νεκροταφεῖο τῆς Τσαουσίτσας παρὰ τὰ Σουλτογιαννέικα τοῦ Κιλκίς, ὅπου (σ. 169 κ.έ.) διακρίνει καὶ κατατάσσει: α) πρωϊμώτατους τάφους (ὑπ' ἀριθ. 13 καὶ ἴσως 22), 2) πρώιμους (ὑπ' ἀριθ. 4, 9, 10 κ.ά.), καὶ 3) ὑστερώτερους (ὑπ' ἀριθ. 8 καὶ 16, 21 κ.ά.). Ὑπάρχουν καὶ ἀκόμα πιὸ νεώτερά τους εὐρήματα.

Ἡ ἀπόλυτη χρονολόγηση τῶν φάσεων αὐτῶν βασίζεται σὲ εὐρήματα τῆς Σάμου καὶ ἄλλων τόπων. Ἔτσι ἡ ἀρχὴ τῆς τρίτης φάσεως τῆς Τσαουσίτσας τοποθετεῖται περὶ τὸ 700 π.Χ. καὶ οἱ δύο προηγούμενες μέσα στὸν 8ο αἰῶνα π.Χ.

Ὁ Β. παρακολουθεῖ τὴ διασπορὰ «μακεδονικῶν» χαλκῶν ἀντικειμένων στὴ νότια καὶ στὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα καὶ στὶς ἀποικίες, στὰ Βαλκάνια, στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Σικελία. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πυκνότητά στὴ Θάσο, στὴ Σάμο καὶ στὴ Λευκάδα (μέσω Κορίνθου), ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπουσία τους σχεδὸν ἀπὸ τὴν Ἡπειρο, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσης γειτονικὴ Θεσσαλία. Αὐτὰ ὅμως μπορεῖ νὰ ὀφείλωνται στὴν κατάστασι τῶν γνώσεών μας καὶ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλλείψεως συστηματικῶν ἐρευνῶν.

Ἀπὸ τὰ «συμπεράσματα» (σ. 183-184) ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι, ἐνῶ σημειώνονται οἱ προηγούμενες (μεταμυκηναϊκῆς) ἐπιδράσεις ἀπὸ Νότου καὶ Βορρᾶ, τονίζεται: «but the decisive role in the emergence of canonical Macedonian bronzes was played by influences from the north Caucasus region, attributed to the Cimmerians. These influences moved westward from there, probably in the course of campaigns by this nomadic tribe and tribes related to it».

Καὶ βέβαια τὰ φύλα αὐτὰ ἦταν τὰ θρακικά, τὰ ὅποια βρῆκαν οἱ Μακεδόνες ὅταν ἦλθαν ἀνατολικώτερα τοῦ Βερμίου (περὶ τὸ 700 π.Χ.). Ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου μένει λοιπὸν ἀπιτηλὸς ὡς τὸ τέλος, ἐφ' ὅσον μέχρι τέλους ξεχνιέται ὅτι πρὶν ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες ἦταν οἱ Θραῖκες. Αὐτοὶ ἔφεραν τὴν «emergence of canonical (δηθεν) Macedonian bronzes»... similar to the Thracian bronzes which are related to the (δηθεν) Macedonian ones». Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀκριβῶς «μακεδονικά», ἀλλὰ θρακικά στὴν πρώτη ἀρχὴ τους τοῦλάχιστον. Ἴσως σ' ὅλη τὴν ἐξέλιξή τους εἶναι ἓνα κατάλοιπο τοῦ θρακικοῦ πολιτισμοῦ στὴ Μακεδονία. Χρειάζεται προσοχὴ στὴ χρῆσι τοῦ γεωγραφικοῦ ὄρου Μακεδονία, ποῦ ἀπλώθηκε (ἀπὸ τὴν Πίνδο ὡς τὸ Νέστο) μόνον μαζί μὲ τοὺς Μακεδόνες.

Ὅταν αὐτὸ ἔχωμε στὸ νοῦ μας τότε καταλαβαίνομε σωστὰ τί θὰ πῆ:

«Production of Macedonian bronzes began in the Vardar Valley... The beginnings... can be dated to approximately the middle of the 8th century B.C. The second half of the 6th century B.C. marks the end of production of Macedonian bronzes».

Καταλαβαίνομε δηλαδὴ ὅτι δὲν ἦταν «Macedonian» σ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους, ἀφοῦ οἱ Μακεδόνες μόνον παροδικὰ διάβαιναν ἀνατολικῶς τοῦ Ἀξιοῦ ὡς καὶ μετὰ τὸ 500 π.Χ. (εἰκ.3).

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ

R a y m o n d V. S c h o d e r, Ancient Greece from the Air, Thames and Hudson, London 1974, σελ. 256, στὶς ὁποῖες συμπεριλαμβάνονται 140 ἐγχρωμες ἀεροφωτογραφίες, 138 σχέδια κατόψεων καὶ 1 χάρτης.

Τὸ βιβλίον εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς ἀξιωματικούς καὶ τοὺς πιλότους τῆς Ἑλληνικῆς Ἀεροπορίας, μὲ τὴ φιλικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ συνεργασία τῶν ὁποίων ἐγινε δυνατὴ ἡ ἐκδοσις».

Προηγείται τρισέλιδη Είσαγωγή και ακολουθούν με αλφαβητική σειρά οι αρχαιολογικοί τόποι (80 συνολικά), στους οποίους αφιερώνονται από 1-15 σελίδες στον καθένα, με μικρό κατατοπιστικό κείμενο, με 1-8 έγχρωμες αεροφωτογραφίες και με ανάλογα τοπογραφικά διαγράμματα, που συνοδεύονται από περιγραφικές εξηγήσεις.

Από τους 80 αρχαιολογικούς τόπους μακεδονικοί είναι ο Όλυμπος, η Πέλλα, η Θεσσαλονίκη, η Όλυνθος, η Διώρυγα του Ξέρξη, η Αμφίπολη, οι Φίλιπποι και η Θάσος. Πάλι καλά! Η Θεσσαλία δεν αντιπροσωπεύεται καθόλου, η Ήπειρος μόνο με τη Δωδώνη και τη Νικόπολη, η Θράκη μόνο με τα Αβδήρα και τη Σαμοθράκη.

Με τη μοναδική εικόνα για την Αμφίπολη παίρνουμε γενική εντύπωση της τοπικής σχέσεως της Ηϊόνος, του λέοντος και της αρχαίας πόλεως, που την τριγυρίζει ο Στρυμόν. Οι Φίλιπποι αποδίδονται σε δύο εικόνες: η μία περιλαμβάνει και την ακρόπολη και το θέατρο, η άλλη περιορίζεται στον κύριο αρχαιολογικό χώρο της Αγοράς, της βασιλικής Β' και του Όκταγώνου.

Δύο είναι και οι εικόνες του Όλύμπου: μία από Βορρά και μία από Ανατολών. Με λίγο χιόνι, που δεν εμποδίζει, αντίθετα τονίζει το ανάγλυφο των βουνών, από το Λιτόχωρο και το Μαυρόλογγο ως το Στεφάνι και το Μύτικα.

Θαυμάσια αποδίδουν οι δύο δύσκολες φωτογραφίες της Όλυνθου.

Τα έντυπωσιακότερα έρεϊπια της Πέλλας αποδίδονται επίσης σε δυο εικόνες. Μία από Νότου, είναι γενικότερη: από τον ανασκαφικό τομέα VI, πλάι στο κανάλι, με κέντρο την ακρόπολη και το χωριό Παλαιά Πέλλα ως τον Άξιό στο βάθος. Η άλλη περιορίζεται στον κύριο ανασκαφικό τομέα με τα ψηφιδωτά και το αναστηλωμένο περιστύλιο.

Οι δύο εικόνες της Θάσου δεν περιλαμβάνουν άτυχως την ακρόπολη. Η μία απλώνεται από το λιμάνι και την Αγορά ως το Έβραιοκαστρο και το Θέατρο. Η άλλη περιορίζεται από την Αγορά ως το Ώδεϊο.

Από τη Θεσσαλονίκη δίνεται μία μόνον εικόνα. Σωστά έχει επιλεγεί η περιοχή της αρχαίας Αγοράς ως τον Άγιο Δημήτριο. Αυτή ήταν η καρδιά της αρχαίας πόλεως.

Η μοναδική εικόνα της περιοχής της Διώρυγος του Ξέρξου είναι μια άποτυχία. Η διώρυγα δεν είναι κοντά στην Ίερισσό (Άκανθο), αλλά νοτιότερα και από το χωριό Νέα Ρόδα, που δεν υπήρχε την εποχή των Leake, Bowen και Spratt, από τους οποίους άντλεί ο Schoder. Καλή αεροφωτογραφία της περιοχής της διώρυγος είναι δημοσιευμένη στην Ίστορία του Έλληνικού Έθνους, τόμος Β', σελ. 319. Η παραβολή φανερώνει το λάθος, αν μάλιστα διαθέτη κανείς και καλό (έπιτελικό) χάρτη.

Όπωςδήποτε το ώραϊο βιβλίο είναι ευπρόσδεκτο για το φιλόλαστο και χρήσιμο στον ειδικό, για την κατανόηση και μελέτη της τοπογραφίας των αρχαιολογικών χώρων της Ελλάδος. Οι φωτογραφίες δεν είναι παρμένες κατακόρυφα, όπως γίνεται για τη χαρτογράφηση. Είναι όπως βλέπουν τα πουλιά, «όπως θα έβλεπαν την Ελλάδα οι θεοί πετώντας από τον Όλυμπο», λέει ο Schoder στην Είσαγωγή. Αυτό βοηθάει και τον αρχαιολόγο και τον ιστορικό και τον περιηγητή. Άλλα δεν φθάνει βέβαια. Άκόμα δεν βρέθηκε τρόπος να βλέπη κανείς τα πράγματα, καλύτερος από την πεζοπορία.

Το βιβλίο τελειώνει μ' ένα χρονολογικό πίνακα, ένα λεξιλόγιο όρων, βιβλιογραφία κατά τόπους και πίνακα ονομάτων.

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ

R. A. Crossland-Ann Birchall (editors), *Bronze Age Migrations in the Aegean*, Noyes Press 1974, σελ. 362, σχέδια, διαγράμματα και εκτός κειμένου πίνακες.

Στο Sheffield της Αγγλίας συνήλθε από 24-26 Μαρτίου 1970 το Πρώτο Συμπόσιο με

θέμα τις μετακινήσεις λαών κατά την Έποχή του Χαλκού στην περιοχή του Αιγαίου¹. Τα Πρακτικά του, με την επιμέλεια των R. A. Crossland, καθηγητού των Έλληνικών στο Πανεπιστήμιο του Sheffield, και της Ann Birchall, του Τμήματος των Έλληνικών και Ρωμαϊκών Αρχαιοτήτων του Βρετανικού Μουσείου, εξέδόθησαν σ' ένα τόμο, όπου τα σύντομα κείμενα συνοδεύονται ίκανοποιητικά από σχέδια, τοπογραφικά διαγράμματα και εικόνες εντός και εκτός κειμένου. Ο υπότιτλος του βιβλίου «'Αρχαιολογικά και Γλωσσολογικά προβλήματα της Έλληνικής Προϊστορίας», υπερκαλύπτεται από το περιεχόμενο των ανακοινώσεων και των σχετικών συζητήσεων, που είναι πλατύτερο και κατανέμεται σε τέσσερα Μέρη.

Το Πρώτο Μέρος περιλαμβάνει δύο εισαγωγικές ανακοινώσεις: Του R. A. Crossland με τίτλο «Linguistics and Archaeology in Aegean Prehistory», και του J. D. Evans με τίτλο «The Archaeological Evidence and its Interpretation: some suggested approaches to the Problems of the Aegean Bronze Age».

Το Δεύτερο Μέρος διαιρείται σε πέντε τμήματα και αναφέρεται σε αρχαιολογικά προβλήματα τόπων της Έποχής του Χαλκού στο Αιγαίο και στη Μ. Άσία. Του Πρώτου Τμήματος οί ανακοινώσεις αναφέρονται στην Κέα, στα Κύθηρα, στην Τρώαδα και στην Κρήτη της Πρώιμης Έποχής του Χαλκού (J. L. Caskey, J. N. Coldstream, J. M. Cook και P. M. Warren αντίστοιχως). Στο Δεύτερο Τμήμα περιλαμβάνονται ανακοινώσεις για τη Μέση Έποχή του Χαλκού τόπων που είναι πλησιέστεροι προς τα προβλήματα της Μακεδονίας και μās ενδιαφέρον περισσότερο απ' αυτήν την άποψη (ιδε κατωτέρω). Έξ ίσου ενδιαφέρουν και οί δύο ανακοινώσεις του Τρίτου Τμήματος, σχετικές με τα Βαλκάνια και τους λαούς των Kurgan (ιδε κατωτέρω). Του Τετάρτου Τμήματος οί ανακοινώσεις αναφέρονται στις σχέσεις της Περιοχής του Αιγαίου με τη Μ. Άσία κατά τη 2η χιλιετηρίδα π.Χ., όπως προκύπτουν από μελέτες ιστορικές και φιλολογικές (Ph. H. J. Houwink ten Cate του Πανεπιστημίου του Amsterdam) και από σχετικά προς τη θρησκεία στοιχεία της Γραμμικής Β' γραφής (Monique Gérard-Rousseau). Στα Βαλκάνια ξαναγυρίζομε στο Τέταρτο Τμήμα με τις ανακοινώσεις των Jan Bouzek και N. G. L. Hammond (ιδε κατωτ.).

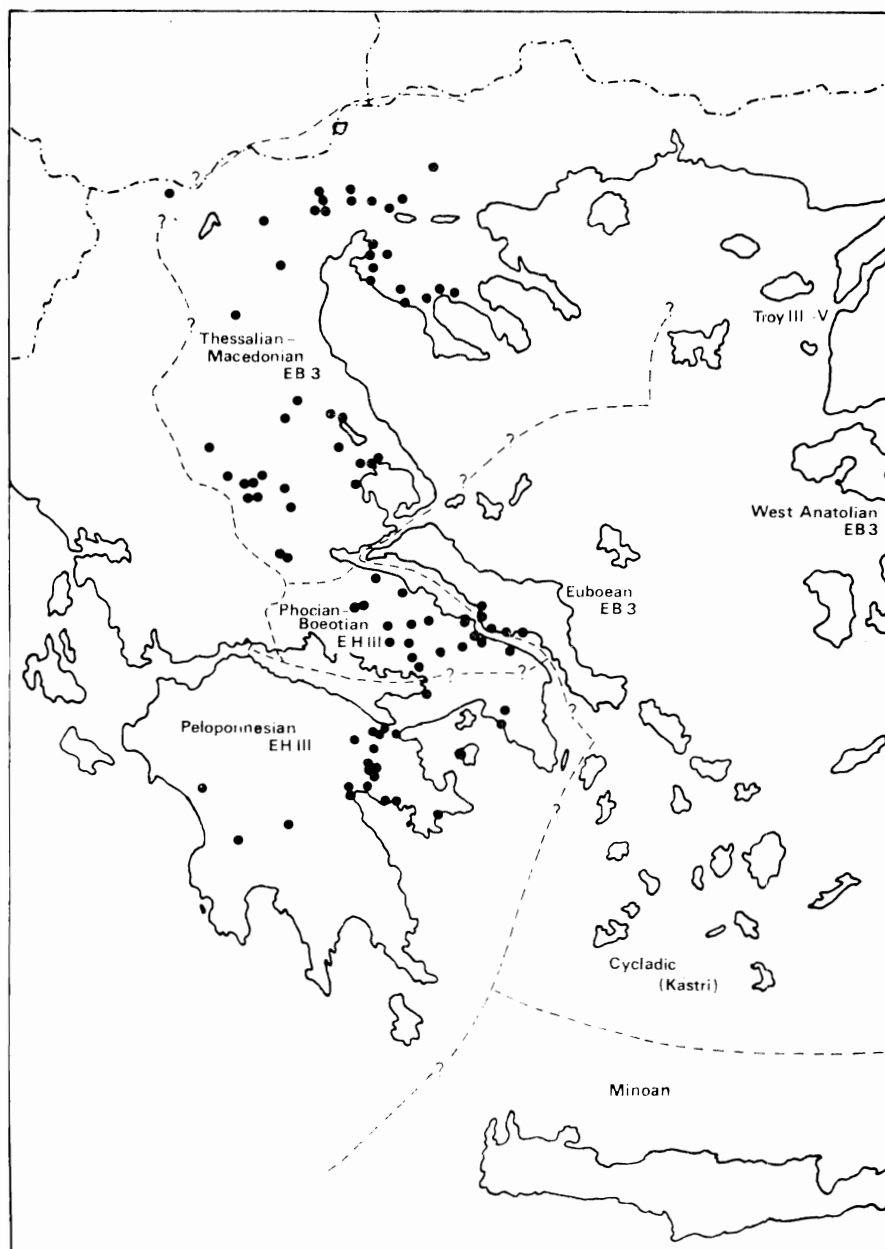
Το Τρίτο Μέρος του βιβλίου σε δύο Τμήματα περιλαμβάνει γλωσσολογικές ανακοινώσεις για γενικά προβλήματα της Προϊστορίας του Αιγαίου, της ΝΑ Ευρώπης και της Μ. Άσίας (ιδε κατωτέρω).

Το Τέταρτο και το Πέμπτο Μέρος περιλαμβάνουν την τελική συζήτηση και μιā αναδρομή συνάμα και αναφορά στο μέλλον από τους editors, με τίτλο Retrospects and Prospects.

Παίρνοντας από την αρχή τον τόμο θα ιδούμε με κάποια άνεση τις πιο σχετικές προς την περιοχή της Μακεδονίας ανακοινώσεις:

Πρώτη που μās ενδιαφέρει ειδικότερα είναι ή ανακοίνωση του Διευθυντού του Βρετανικού Αρχαιολογικού Ίνστιτούτου στην Άγκυρα, γνωστού έρευνητού και της Μακεδονίας, David H. French, με τίτλο «Migrations and 'Minyan' Pottery in Western Anatolia and the Aegean», (σ. 51-57, με τρεις όλοσέλιδους χάρτες). Βασίζεται στην (άδημοσίευτη) διδακτορική εργασία του με θέμα την Άνατολία και το Αιγαίο κατά την 3η χιλιετηρίδα π.Χ. Τα κύρια σημεία της ανακοινώσεως είναι: Η μινυακή κεραμική, ιδίως ή τεφρή, δέν έρχεται από την Άνατολία. Έξελίχθηκε στην κεντρική και τη νότιο Ελλάδα. Όπωςδήποτε πρέπει να μη σχετίζεται με το πρόβλημα της προελεύσεως των Έλλήνων. Ούτε εισβολή Λουβίων κατά την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο μπορεί να βασισθί στη μελέτη των άγγείων. Ο F. δέν δέχεται και την εισβολή από Άνατολών κατά την Πρωτοελλαδική Ι περίοδο. Ξεχωρίζει ζώνες έξωπλώσεως ποικιλιών άγγείων κατά την ΠΕ ΙΙΙ/ΠΧ 3 περίοδο (εικ.1, πρβλ. εικ. 2)

1. Το δεύτερο συνήλθε στην Άθήνα τό 1971.

*Εἰκ. 1. Ζώνες κεραμεικῆς στὴν Ἑλλάδα
κατὰ τὴν ΠΕ III/ΠΧ3 περίοδο (French)*

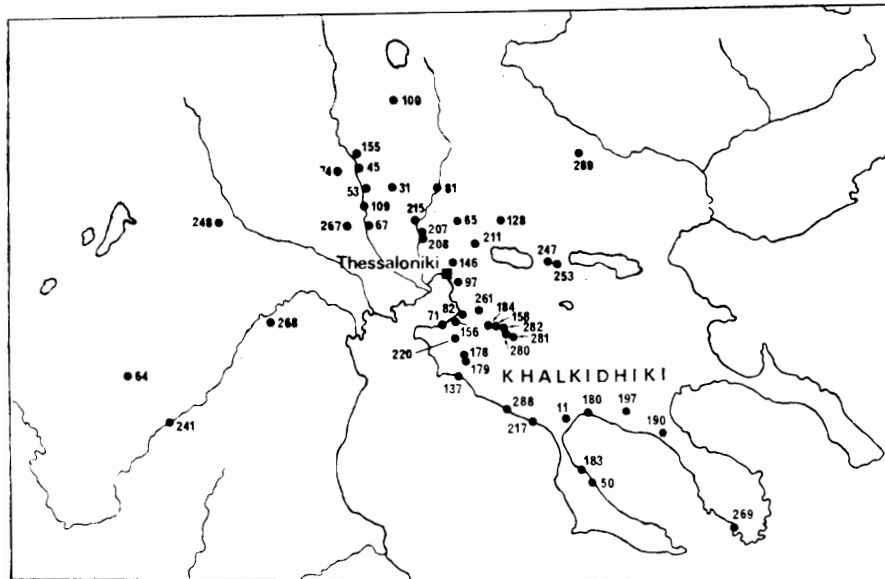

Fig. 7.2. Central Macedonia: distribution of Macedonian EB 2 pottery (after French 1968: fig. 76)

1. Sites in central Macedonia with Macedonian EB2 pottery

11 Agios Mamas	137 Kritsana	215 Philadelphiana
31 Anthophytos A	146 Lembet	217 Phlogita
45 Aspros Toumba	155 Limnotopos	220 Plagiari II
50 Athytos	156 Livadhi	247 Skholarion
53 Axiokhori	158 Loutra Thermis	248 Skydhra
65 Dhrymos	178 Mesimeriani Toumba	253 Stivos B
67 Dourmousi	179 Mesimeri	261 Thermi Toumba
71 Epivatai	180 Molyvopyrgos	267 Toumba Kouphalia
74 Evropos	183 Nea Phokaia	268 Toumba Verginas
81 Galliko	184 Nea Raidhestos	269 Torone
82 Gona	190 Nikita	280 Vasilika A
97 Kalamaria	197 Ormylia 2	281 Vasilika B
100 Kalindhria	207 Pentalophos A	282 Vasilika C II
109 Kastania	208 Pentalophos B	288 Veria
128 Khrysavgi	211 Perivolakion	289 Vergi

2. Sites in western Macedonia with imports of Macedonian EB2 pottery

64 Dhrepanon II	241 Servia
-----------------	------------

Είγ. 2. Διασπορά Π Χ 2 μακεδονικής κεραμεικής στην Κεντρική Μακεδονία (French)

και βλέπει μιὰ ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τῆς κεραμεικῆς στὴν κεντρικὴ καὶ στὴ νότια Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ὡς τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ. Συμφωνώντας μετὰ τὸν C. Renfrew (ιδεῖ κατωτέρω) δέχεται τοὺς Ἑλληνας «αὐτόχθονες» ἀπὸ τὴν Πλειστόκαινο. Δὲν μᾶς λύνει ἡ «εἰσβολὴ» ὡς «ἀπὸ μηχανῆς θεοῦ» τὰ προβλήματά μας.

Ἡ ἀκόλουθη ἀνακοίνωση τοῦ ἄλλοτε Διευθυντοῦ τῆς Βρεταννικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν Singler Hood ἔχει τίτλο «Northern Penetration of Greece at the End of the Early Helladic Period and Contemporary Balkan Chronology», (σ. 59-71). Ἀρχίζει μετὰ τὴ μελέτη ἀγγείων, ποὺ εἶναι διακοσμημένα μετὰ «κορδόνη» (ὅπως π.χ. Heurtley, σ. 83) καὶ δέχεται παράταση τῆς Νεολιθικῆς Ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία ὡς τὸ τέλος τῆς Πρωτοελλαδικῆς II τῆς νότιας Ἑλλάδας. Ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς κεραμεικῆς «Λάρισα» πρὸς τὴν Ὑστερονεολιθικὴ τῶν Σερβίων συμπεραίνει εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία ἀπὸ τὴ Δ. Μακεδονία. Κατὰ ὁμοιο τρόπο συνάγεται μιὰ δευτέρη εἰσβολὴ κατὰ τὴν Πρώτη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ μιὰ τρίτη πιὸ φανερὴ κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Θεωροῦνται συνέπεια ἀναλόγων μετακινήσεων λαῶν τῶν Kurgan. Ὁ Η. ἐξετάζει ἐπίσης ὁμοιότητες ἀγγείων μετὰ χεῖλη γυριστὰ πρὸς τὰ μέσα ἢ μέσα-ἔξω (ὅπως π.χ. Heurtley, σ. 166, εἰκ. 36), ἀντικείμενα ἀγκυρόσχημα (ὅπως Heurtley, σ. 203, εἰκ. 67 Γ), μορφές τάφων ὅπως τὰ kurgan, περόνες, μινυακὰ ἀγγεῖα (ἔνα, λέει, «made in Greece» εὑρέθη στρωματισμένο στὸ Cucuteni καὶ ἄλλο στὸ Fedelezen τῆς βορείου Ρουμανίας, τῆς Μακεδονίας ὅμοια ιδεῖ π.χ. Heurtley, σ. 210-11, εἰκ. 78-79). Ἐτσι τροποποιεῖ τὴ χρονικὴ συσχέτιση στρωμάτων καὶ πολιτισμῶν ὡς ἐξῆς (εἰκ. 3):

Ἡ ἀκόλουθη ἀνακοίνωση τοῦ R. J. Howell, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham, μετὰ τίτλο «The Origins of the Middle Helladic Culture», εἶναι μιὰ παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ τῆς

SOUTH GREECE	THESSALY	TROY	YUGO-SLAVIA	RUMANIA	SOUTH RUSSIA
MH	MBA	VI	BUBANJ-HUM III		
	EBA	V IV III	II IB IA = D	COȘTOFENI CUCUTENI B A-B A	KURGAN PHASES IV III II ?I
c. 2000 BC EH III	RAKHMANI LARISSA	II	C B2 B1 A	GUMELNIȚA	
EHI	DHIMINI	I			

Εἰκ. 3. Διάγραμμα μετὰ τὶς προτεινόμενες ἀπὸ τὸν S. Hood ἀντιστοιχίες

ἀναγνωρίσεως τοῦ Μεσοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων του, καί, ἐν συνεχείᾳ, ἀναδρομὴ στὰ χαρακτηριστικά τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν συγχρόνων του, ἀρχαιότερων τῆς Μεσοελλαδικῆς Περιόδου πολιτισμῶν τῆς Κρήτης, τῶν Κυκλάδων, τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς ΒΔ Ἑλλάδος, τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, ἀκόμη καὶ τῆς Ἰταλίας.

Μνημονεύονται ἔτσι, στοῦ σχετικῶ κεφάλαιο γιὰ τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη (σ. 90 κ.έ.), οἱ ὁμοιότητες τῶν χονδρῶν ἀγγείων τῆς Ἡπείρου (Κ2 κατὰ Hammond, Epirus 1967, σ. 292) πρὸς τὰ ὅμοια τοῦ στρώματος Malik IIIa τῆς Κορυτσᾶς, πού βρέθηκαν μαζί με τυπικὰ τῆς Πρωτοχαλκῆς Περιόδου ἀπὸ τὴ Βοσνία, τὴν Κεντρικὴ καὶ Νότιο Δαλματία καὶ τὸ Μαυροβούνιο. Ἡ περιοχὴ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτοῦ εἶναι πράγματι μεγαλύτερη κατὰ τὸν Η. Φθάνει ὡς τὴ νότιο Γερμανία, τὴν Τσεχοσλοβακία καὶ τὴ νότιο Πολωνία πρὸς Βορρᾶν, ὡς τὴ Θράκη καὶ τὴ ΒΔ Μικρὰ Ἀσία πρὸς ΝΑ (Τροία I). Στὰ βόρεια τὸν μελετοῦν ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Στὴ Μακεδονία βρέθηκαν ἀγγεῖα, ὅμοια πρὸς τὰ Τροία I, στὰ Κριτσανὰ τῆς Χαλκιδικῆς, στὰ δυὸ κατώτατα στρώματα (Heurtley, σ. 17-22, 79-89, 166-171) καὶ τελευταία στοῦ στρώμα Vb τῶν Σιταγρῶν (Φωτολίβουζ), ἐνῶ στοῦ στρώμα IV παρουσιάσθηκαν βόρεια χαρακτηριστικὰ (πολιτισμὸς Baden).

Ἀπὸ τίς στρωματογραφικὲς παρατηρήσεις στοὺς Σιταγροὺς συνάγεται ὡς ἐξῆς ἡ χρονικὴ σχέσις Baden-Τροίας-«μινυακῆς» Ἑλλάδος: Στὶς τελευταῖες φάσεις τοῦ πολιτισμοῦ Baden ἀντιστοιχεῖ ἡ Τροία I, πού εἶναι σύγχρονη μετὰ τὴν Πρωτοελλαδικὴ II. Ἡ διακόσμηση τῶν ἀγγείων μετὰ τὸ κορδόνι στὴν Εὐρώπη ἀκολουθεῖ χρονικὰ τὸν πολιτισμὸ Baden. Ὅστρακα αὐτῆς τῆς κατηγορίας βρέθηκαν στὸν Ἅγιο Μάμα καὶ στὰ Κριτσανὰ τῆς Χαλκιδικῆς καὶ χρονολογοῦν τὴ Μακεδονικὴ Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ (Κριτσανὰ III-VI) στὴν «Πρωτομινυακὴ» Περίοδο, ἀφοῦ στοῦ στρώμα VI τῶν Κριτσανῶν βρέθηκε ἐπίσκατο «πρωτομινυακὸ» ὄστρακο (Heurtley, σ. 83 καὶ 172). Ἐξ ἄλλου ἀψιδωτὸ κτίσμα μετὰ ξύλινη κατασκευὴ, πού βρέθηκε στοῦ στρώμα Va τῶν Σιταγρῶν παρουσιάζει ἀντιστοιχίαι πρὸς κτήρια στὴν ἴδια σφαῖρα πολιτισμοῦ, πού ἔχει παλιὰ παράδοση στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ στὰ Βαλκάνια.

Ἀπὸ τὰ συμπεράσματα τοῦ Η. τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι μᾶς χρειάζονται ἀκόμα πολλὰς ἀνασκαφές. Τώρα μπορεῖ νὰ γίνουν μετὰ τὴ βοήθεια τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν. Ἐπὶ τοῦ παρόντος μποροῦμε νὰ ἀρκεσθοῦμε μόνο σὲ ὑποθέσεις:

Ἡ τρίτη φάσις τῆς Πρωτοελλαδικῆς Περιόδου (ΠΕ III) μπερδεύεται νὰ ὀνομασθῆ Πρωτομινυακὴ καὶ νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ πρώτη ἔκφρασις τῆς Μεσοελλαδικῆς παραδόσεως στὴν Ἑλλάδα¹. Ἡ τυπικὴ Πρωτομινυακὴ φάσις φαίνεται νὰ ἀναπτύχθηκε στὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπλώθηκε πρὸς Βορρᾶν. Στὴ Θεσσαλία ἐφθασε ἀργότερα. Προέλευσις τοῦ μινυακοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὰ ΒΑ ἀποκλείεται. Λίγα εἶναι τὰ μινυακὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα. Ἐν τούτοις φαίνεται πῶς ὁ μινυακὸς πολιτισμὸς κρατᾷ ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ πέρασε στὴ Νότιο ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἀπὸ κεῖ πέρασε καὶ στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἀνατολή.

¹ Ἀκολουθεῖ ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ Μ. Garašanin μετὰ τίτλο «Τὰ Βαλκάνια καὶ οἱ λαοὶ τῶν Kurgan, Ἔθνογραφικὰ προβλήματα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κεντρικὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο καὶ τίς γειτονικὲς περιοχές» (σ. 115-128). Ὁ Γιουγκοσλάβος προϊστορικὸς ξεχωρίζει τὴ γεωγραφικὴ ἐνότητα πού ἀποτελοῦν οἱ κοιλάδες τῶν ποταμῶν Μορᾶνα καὶ

¹. Στὴ συζήτηση, πού ἀκολούθησε, ὁ J. L. Caskey χαιρέτησε τὴν ἀποδοχὴ τῆς συνεχείας μεταξὺ ΠΕ III καὶ ΜΕ (σ. 99), ἀλλὰ δήλωσε τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς ὅρους, ὅπως «μινυακὸς πολιτισμὸς», ἀφοῦ οἱ Μινύαι εἶναι ἄσχετοι.

Ἄξιου καὶ τῶν παραποτάμων τους. Εἶναι τὰ κανάλια ποῦ συνδέουν τὸ Αἰγαῖο μὲ τὴν περιοχή τῆς Παννονίας καὶ τῶν Καρπαθίων. Ἡ δυτικὴ Σερβία, τὸ Μαυροβούνιο καὶ ἡ Ἀλβανία ἀποτελοῦν ἄλλην ἐνότητα γεωγραφικὴ, μὲ σπονδυλικὴ στήλη τῆς Δειναρικῆς Ἴαλπεις.

Ὁ G. φρονεῖ ὅτι κατὰ τὴ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ γίνονται μετακινήσεις πληθυσμῶν, ποῦ ἀποκρυσταλλώνονται σὲ ἐθνικὲς ἐνότητες κατὰ τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Ἦδη πρὶν ἀρχίσει ἡ Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ κύματα κτηνοτρόφων ἀπὸ τῆς στέπης ξεχύθηκαν, λέει, πρὸς τὸν Κάτω Δούναβη καὶ τὴ ΝΑ Εὐρώπη. Μιλοῦν ἰνδοευρωπαϊκὲς γλώσσες καὶ δημιουργοῦν τοὺς πολιτισμοὺς, ποῦ ἐρευνῶνται ἀνασκαφικὰ στὴν Παννονία (κατὰ μῆκος τοῦ Tisza), στὴν περιοχή Baden, στὴν περιοχή τοῦ Vučedol στὴν κεντρικὴ Σερβία, στὴ Μολδαβία καὶ στὴ Δοβρουτσά. Οἱ τοπικὲς διαφορὲς ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν στοιχείων ποῦ βρῆκαν κατὰ τόπους οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι. Τὴ χαρακτηριστικὴ χονδρὴ κεραμεικὴ τους τῆς ΠΕΧ παρακολουθοῦμε ὡς τὸ Ἀρμενοχώρι τῆς Φλωρίνης (καὶ ὡς τὴ Λέρνα μετὰ τὴν καταστροφή της στὸ τέλος τῆς ΠΕ II περιόδου, ἀλλὰ ἐδῶ —δέχεται ὁ G.— μπορεῖ νὰ ἔχη ἀνατολικὴ προέλευση).

Μεσοχαλκὴ ὀνομάζει ὁ G., γιὰ τὴν κεντρικὴ Βαλκανικὴ Χερσόνησο, τὴν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ, ποῦ δημιουργήσαν οἱ αὐτόχθονες μετὰ τὸν ἐξἰνδοευρωπαϊσμό τους ἀπὸ τοὺς νεήλυδες. Τοπικὲς διαφορὲς αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ παρατηροῦνται, ἀλλ' ἐπίσης εἶναι φανερὴ ἡ συνέχειά του ὡς τὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.

Διαφορετικὸς εἶναι ὁ χαρακτήρας τοῦ πολιτισμοῦ τῆς δυτικῆς γεωγραφικῆς ἐνότητας, ἐκατέρωθεν τῶν Δειναρικῶν Ἴαλπειν. Τὰ ἀγγεῖα ἰδιαίτερος παρουσιάζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ὁμάδος τῆς Vattina στὴ δυτικὴ Σερβία. Ἄλλ' ἀκόμα δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ διαφορετικὲς ἐθνικὲς ἐνότητες. Τέτοιες ἐνότητες, ὅπως τῆς μαθαίνομε ἀπὸ τὰ κείμενα στὴν Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου φαίνεται νὰ δημιουργήθηκαν μόνο μετὰ τῆς μετακινήσεως τῶν λαῶν τοῦ Αἰγαίου ἢ τῶν «Λαῶν τῆς θάλασσης».

Στὰ Βαλκάνια μόνο μετὰ τὴν περίοδο Hallstatt μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ πρωτοβαλκανικὲς ἐθνικὲς ὁμάδες. Στὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ μποροῦμε νὰ ποῦμε μόνον πὼς τὰ Βαλκάνια εἶναι ἰνδοευρωπαϊκά, χωρισμένα σὲ τρεῖς μεγάλες ἐνότητες: τοὺς Θράκες στὰ νοτιοανατολικά, τοὺς Ἰλλυριοὺς στὰ δυτικά, καὶ μιὰ τρίτη ἐνότητα βορειότερα ἀπὸ τὸν Αἴμο ὡς τὰ Καρπάθια. Μὲ αὐτὴ τὴν τρίτη ἐνότητα θέλει σχετισμένη ὁ G. τὴν περιοχή τοῦ Μοράβα καὶ τῶν κλάδων του κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Ἀντίθετα, δέχεται ἐξάπλωση τῶν Ἰλλυριῶν κατὰ τὴν ἀκόλουθη Πρώιμη Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου καὶ πρὸς ΒΑ (Κοσσυφοπέδιο) καὶ πρὸς ΝΑ (μέχρι Βεργίνας, μὲ παραπομπὴ στὸ Μ. Ἀνδρόνικο, Βεργίνα I, 1969, ὁ ὁποῖος ὁμῶς νομίζει Θράκες τοὺς νεκροὺς τοῦ προϊστορικοῦ νεκροταφείου καὶ ὄχι Ἰλλυριοὺς).

Ἡ ἐπόμενη ἀνακοίνωση εἶναι τῆς Marija Gimbutas, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καλλιφορνίας στὸ Los Angeles, ἡ ὁποία διευθύνει μαζί μὲ τὸν C. Renfrew, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sheffield τῆς Ἀγγλίας, τῆς ἀνασκαφῆς στοὺς Σιταγοὺς τῆς Δράμας. Τίτλος τῆς ἀνακοινώσεως «The Destruction of Aegean and East Mediterranean Urban Civilization around 2300 B.C.» (σ. 129-139). Ἡ καταστροφὴ τοῦ Αἰγαίου πολιτισμοῦ τῶν πόλεων ἐγίνε ἀπὸ τοὺς Ἰνδοευρωπαῖους, «the terrifying giants from the north». Δὲν εἶχαν πόλεις, ἦταν γεωργοκτηνοτρόφοι, καβαλοῦσαν ἄλογα καὶ κατὰ τὴν 4η καὶ 3η χιλιετηρίδα ἐγίναν καὶ ναυτικοὶ καὶ ἀμαξηλάτες. Περίπου 500 kurgan, ἀπὸ τὴν 4η καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς 3ης χιλιετηρίδος, ἔχουν ἀνασκαφῆ στὴ Δυτικὴ Οὐκρανία, στὴ Μολδαβία, στὴ Δοβρουτσά, κατὰ μῆκος τοῦ Κάτω Δουνάβεως καὶ στὴ ΒΑ Οὐγγαρία. Στὸ 2ο ἡμισυ τῆς 4ης χιλιετηρίδος (περίοδος Kurgan III) στὴ βαλκανικὴ περιοχή τοῦ Δουνάβεως παρατηροῦνται παραλλαγῆς ἐνός πολιτισμοῦ μὲ τοπικὰ ὀνόματα: Korodsk στὴ Δυτικὴ Οὐκρανία, Cernavoda στὴ Δοβρουτσά, Ezeto στὴ Βουλγαρία κ.ο.κ.

Στὴ Μακεδονία ὁ πολιτισμὸς αὐτὸς ἀντιπροσωπεύεται μὲ τὰ ἀνώτερα στρώματα (πε-

ρίοδος IV και V) του συνοικισμού των Σιταγρών της Δράμας. Κάτι ανάλογο φάνηκε στο Δικίλι-τάς των Φιλίππων (AAA 1, 48-50, Κ. Ρωμιοπούλου). Οί Πρωτοϊνδοευρωπαίοι, συμπεραίνει ή G., πρέπει να ήλθαν στη Μακεδονία διά του ανατολικού τμήματος της Χερσονήσου του Αΐμου. Χίλια χρόνια κρέτησε ή εξέλιξη του πολιτισμού αυτού με παραλλαγές ανάλογες πρὸς τὸ κατὰ τόπους ὑπόβαθρο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀφίξη τῶν Ἰνδοευρωπαίων.

Στὴ Μ. Ἀσία παρατηροῦνται στοιχεῖα ὁμοίου πολιτισμοῦ. Ἡ Τροία I π.χ. ἀντιστοιχεῖ στὶς τελευταῖες φάσεις τοῦ πολιτισμοῦ Cernavoda-Ezero, πὸ ἀντιπροσωπεύονται καὶ στοὺς Σιταγρούς V.

Ἄλλὰ πιὸ κάτω ἀπὸ τὴ Θεσσαλία, ἡ νότια Ἑλλάδα τῶν πόλεων μένει ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τὴν ἰνδοευρωπαϊκὴ ἀλλαγὴ ὡς τὰ 2.300-2.200 π.Χ. περίπου, ὅποτε ὁ πολιτισμὸς τῆς καταστρέφεται μυστηριωδῶς, μαζί με τόπους τῆς Μ. Ἀσίας, τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης. Οἱ καταστροφεῖς ἀφίνουν ἴχνη τοῦ πολιτισμοῦ τους, πὸ θυμίζουν τὴν περιοχὴ τῶν kurgan (περίοδο IV) στὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά τῆς Μαύρης Θάλασσας. Ὑποτίθεται λοιπὸν ὅτι κάποιοι Μαυροθαλασσίτες Vikings τῆς 3ης χιλιετηρίδος π.Χ. ἐρήμαζαν τὰ παράλια (π.χ. Λέρνα). Ἀπὸ τὰ σημάδια λαῶν τῶν kurgan εἶναι καὶ μερικὰ εὐρήματα τάφων τῆς Χαλκιδικῆς (Ἅγιος Μάμας κ.ἄ.) στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης.

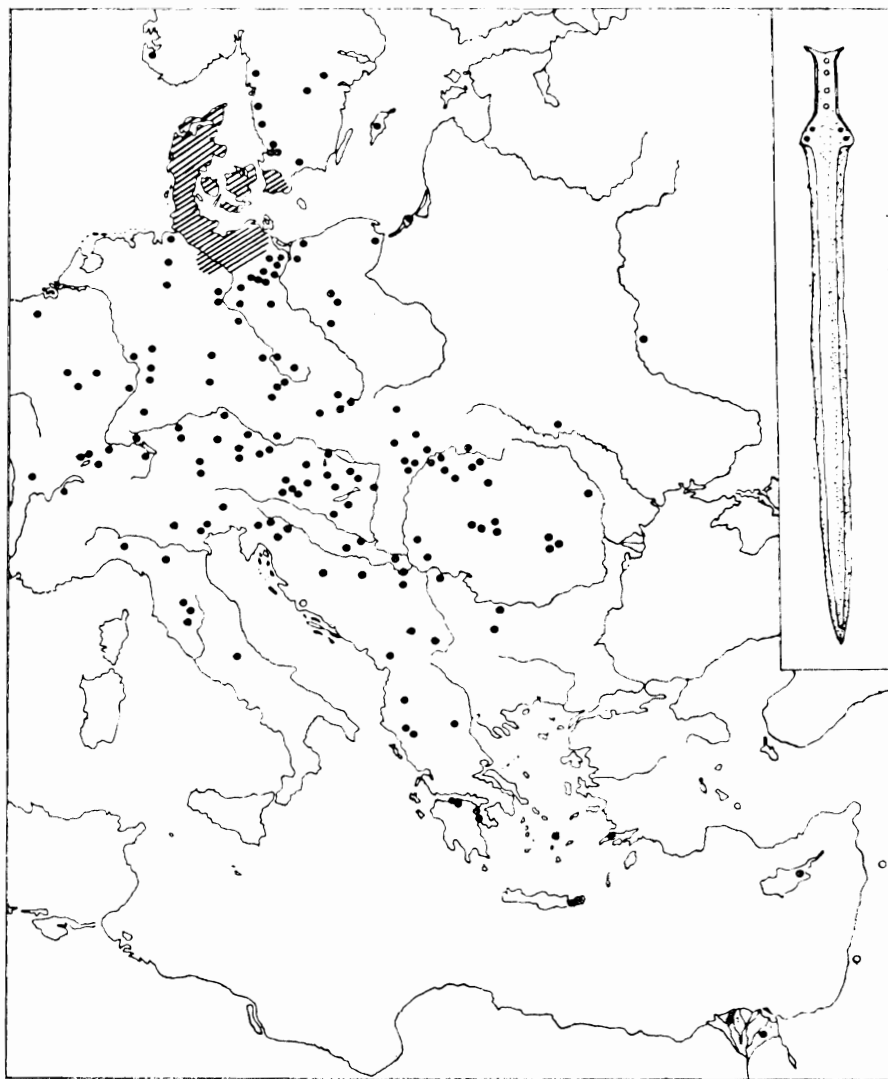
Συμπεραίνεται ὅτι τὴν καταστροφὴ προκάλεσαν θαλασσινοὶ ἐπιδρομεῖς ἀπὸ τὰ βόρεια καὶ βορειοανατολικά τοῦ Εὐξείνου Πόντου. Εἶναι ἡ δευτέρη καταστροφὴ ἀπὸ λαοὺς Kurgan. Ἡ πρώτη ἔγινε ἀπὸ λαοὺς δυτικὰ τοῦ Εὐξείνου Πόντου κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τῆς 4ης χιλιετηρίδος π.Χ. Εἶναι ζήτημα ποιᾶς εἰσβολῆς ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ εἰσαγωγή στὴν Ἑλλάδα τῆς Πρωτο-ελληνικῆς γλώσσας.

Ὁ Jan Bouzek, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Καρόλου τῆς Πράγας, μίλησε με θέμα «Bronze Age Greece and the Balkans, Problems of Migrations» (σ. 169-177). Σύμφωνα με τὴν Gimbutas, εὐρίσκει ὅτι τὰ ἀγγεῖα «μὲ τὸ κορδόνι» στὴν Ἑλλάδα μοιάζουν με τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Βεσσαραβίας, ὄχι με τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἄλλὰ δὲν εὐρέθησαν σὲ στρῶμα καταστροφῆς τῆς ΠΕ II περιόδου π.χ. στὴ Λέρνα. Ἐξ ἄλλου ὁ Β. θεωρεῖ τὰ μινυακὰ ἀγγεῖα μιὰ μόδα μᾶλλον παρά χαρακτηριστικὸ ἔθnikό. Παρακολουθεῖ τὴν ἐξάπλωση ἄλλων χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων. Τέτοια εἶναι τὸ ξίφος τύπου Sprockhoff IIa (εἰκ. 4, ἕνα ἔχομε στὸ Μουσεῖο τῆς Βεροῖας ἀπὸ τὴ Βεργίνα, ΑΔ 17, 1961/62, πίν. 146α), οἱ πόρτες σὲ σχῆμα βιολιοῦ καὶ οἱ τοξωτὲς με δακτυλίους, καί, βέβαια, διάφορες κατηγορίες ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μακεδονικά (Μπουμπούστι, Βεργίνα, Τσαουσίτσα κ.λ.). Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι μόνον μεταξὺ ΠΕ II καὶ ΠΕ III, καί, ἐπίσης, μεταξὺ ΥΕ III Β καὶ ΥΕ III Γ μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ μετακινήσεις λαῶν ἀπὸ Βορρᾶ. Εἰδικότερα τὴν «κάθοδο τῶν Δωριέων» ὁ Β. περιγράφει με ἀφετηρία τὰ (ΒΔ) Βαλκάνια καὶ χαρακτηριστικὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐπιδρομὲς καὶ καταστροφὲς τῶν ἀστικῶν κέντρων. Αὐτὲς ἀνάγκασαν τοὺς Μυκηναίους νὰ υἱοθετήσουν τὸν ἀποτελεσματικώτερο ὄπλισμό τῶν ἐπιδρομῶν, οἱ ὁποῖοι τελικὰ προχώρησαν σὲ νέες περιπέτειες, στὴ Μ. Ἀσία κ.λ. Αἰῶνες κράτησε ὁ «Μεσσαίων» στὴν Ἑλλάδα με τὴν ἔλλειψη κεντρικῆς ἐξουσίας, ἐνῶ ἡ Εὐρώπη τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνεβαίνει.

Ἡ ἀκόλουθη ἀνακοίνωση εἶναι τοῦ καθηγητοῦ Ν. G. L. Hammond με θέμα «Grave Circles in Albania and Macedonia» (σ. 189 κ.ἑ.). Οἱ μελέτες καὶ οἱ ἰδέες τοῦ Η. μᾶς εἶναι περισσότερο γνωστὲς (πρόχειρα ἰδὲ Μακεδονικά 11, 1971, σ. 450 κ.ἑ., 13, 1973, σ. 481 κ.ἑ.). Σὲ τούτῃ τὴν ἀνακοίνωση ὁ Η. ἀναφέρει πρῶτα τὰ παραδείγματα τύμβων στὴν Ἀλβανία (Pazhok, Vodhine, Vajze, Mati) καὶ στὴ Μακεδονία. Δύο μόνον παραδείγματα τῆς Μακεδονίας εὐρίσκει: τῆς Ἄρνισσας καὶ τῶν Σερβίων.

Τοῦ πρώτου, παρὰ τὴν Ἄρνισσα, φαίνεται πὸς εἶμαι ὁ μόνος αὐτόπτης (JHS 74, 1954, σ. 159, BCH 78, 1954, Chron., σ. 140, πρβλ. Ἀθηνᾶ 25, 1913, σ. 435, καὶ Geographical Jour-

pal 88, 1936, σ. 455). Δεν νομίζω ότι μπορώ να βεβαιώσω την εικασία του Η. ότι τὰ λείψανα περιβόλου, πού είδα, ἀνήκαν σέ τύμβο και μάλιστα διπλό, αφού δέν σωζόταν ούτε ἴχνος τύμβου και οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι—μέσα κι ἔξω ἀπό τόν περίβολο—ἦταν τελείως ξεπλυ-

Εἰκ. 4. Ἐξάπλωση τοῦ ξίφους τύπου Sprockhoff IIa (Bouzek)

μένοι ἀπό νερά τῆς λίμνης πού τὸ 1953 εἶχεν ἀποσυρθῆ. Οὔτε σκόνη ὑπῆρχε πάνω τους. Συνεπῶς θεωρῶ ἀπλῶς, πιθανῆ και τὴν εἰκασία ὅτι ὁ τύμβος ἀνήκε στη Μέση Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Πάντως οἱ κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς Ἄρνισσας σχηματίζονταν με πλάκες ὀρθιες στίς τέσσερες πλευρές (slab-lined, ὅπως π.χ. τῆς Κοζάνης, ΠΑΕ 1960, πίν. 84β και 85α).

Συνεπῶς δὲν ὁμοιάζουν κατὰ τοῦτο πρὸς τὸ δεύτερο μακεδονικὸ παράδειγμα τοῦ Η. ἀπὸ τὰ Σέρβια (Heurtley, *Prehist. Macedonia*, Cambridge 1939, σ. 54 κ.έ.),.

Ὅπως δὲποτε ὁ Η. συμπεραίνει ὅτι λαοὶ Kurgan ἔφθασαν στὴ Δ. Μακεδονία, τὴ νότιο Ἑλλάδα καὶ τὴ Λευκάδα περὶ τὰ μέσα τῆς 3ης χιλιετηρίδος. Στὴ νότιο Ἑλλάδα ἔφθασαν κατὰ τὴ Μεσοχαικὴ περίοδο, ἄλλοι διὰ ξηρᾶς, ἄλλοι διὰ θαλάσσης. Μιλοῦσαν ἰνδοευρωπαϊκὰ καὶ ὄχι «ἰλλυρικὰ». Ἦταν ὁ σπόρος γιὰ τὴν Ἰωνικὴ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Πελοποννήσου, καὶ γιὰ τὴν Αἰολικὴ τῆς Θεσσαλίας καὶ νοτιώτερα.

Ἐπιτίθεται ὅτι λαοὶ Kurgan ἔμειναν στὶς θέσεις τους τῆς Ἀλβανίας καὶ τῆς Μακεδονίας, ἢ ὅποια, κατὰ τὸν Η., δέχθηκε δύο ρεύματα κατὰ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἀπὸ Ἀνατολῶν: α) «Παίονες» μὲ χαρακτηριστικὸ τὰ πήλινα ἀγκυρόσχημα ἄγγιστα, καὶ 2) Φορεῖς πρῶμου τύπου μινυακῶν ἀγγείων στὴ ΒΑ Μακεδονία, πού, κατὰ τὸν Η., ἀνήκουν στὸν πολιτισμὸ Bubanj-Hun τῆς Σερβίας (παρὰ τὸ Nis). Τὰ δύο ρεύματα συναντήθηκαν στὴν Πελαγονία. Ἐπίεσαν τοὺς ἐλληνοφώνους νὰ καταβῶν νοτιώτερα πρὸς τὴ Θεσσαλία, διὰ τῆς κοιλάδος τοῦ Ἄνω Ἀλιάκμονος, καὶ πρὸς τὴν Ἠπειρο. Ἔτσι κατέβηκαν πρὸς τὴν Ἑλλάδα τὰ κύρια ρεύματα τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ Περίοδο.

Ἡ εἰσβολὴ ἐξ ἄλλου λαῶν Lausitz στὴ Μακεδονία χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸν Heurtley μὲ τὴ βοήθεια ἐπεισάκτων εὐρημάτων («ἀγγεῖα τῆς σιταποθήκης», ΥΕ III Γ) περὶ τὸ 1150 π.Χ. Τὶς συνέπειές τῆς παρακολουθεῖ ὁ Η. μὲ τὴ βοήθεια τῶν νέων εὐρημάτων στὸν Ἐλαφότοπο καὶ τὸ Καλιπάκι τῆς Ἠπείρου καὶ στὶς Μυκῆνες. Συμπεραίνει ὅτι ἦταν συνέπεια εἰσβολῆς λαῶν Lausitz, διὰ τῆς Ἠπείρου, ἢ καταστροφῆ τῶν Μυκηνῶν περὶ τὸ 1120 π.Χ.! Ποιὸς ξέρει;

Στὴ συζήτηση, πού ἀκολούθησε, ὁ Μ. W. M. Pore διατύπωσε ἀμφιβολία ἂν ἡ ἀρχαιολογία καὶ ἡ γλωσσολογία μποροῦν νὰ πιστοποιήσουν κινήσεις λαῶν. Πρότεινε νὰ καταφύγουμε στὴν Ἐπιστήμη πού λέγεται Medical Genetics.

Στὸ Τρίτο Μέρος τοῦ βιβλίου, πού περιλαμβάνει τὶς ἀνακοινώσεις γλωσσολόγων, πρώτη εἶναι ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Βουλγάρου ἀκαδημαϊκοῦ V. I. Georgiev (σ. 243 κ.έ.). Μᾶς μαθαίνει νέα πράγματα! Θεωρούσαμε ὅλες τὶς λέξεις μὲ -νθ- ἢ -νδ- ἢ -σ(σ)- παλαιότερες ἀπὸ τὶς ἰνδοευρωπαϊκές. Ἦταν ἡ θεωρία τοῦ Αὐστριακοῦ P. Kretschmer (1896)¹, τὴν ὅποια ἀκολούθησε ὁ Fick (1905), τὸν ὅποιο χρησιμοποίησαν ὡς ἀθηντία οἱ J. B. Haley καὶ C. W. Blegen (1926), ἐνῶ ὁ Kretschmer ἐν τῷ μεταξύ τὴν τροποποίησε (1925). Τώρα ὁ Georgiev, παλαιὰ κι αὐτὸς ἀθηντία γιὰ πολλοὺς, διδάσκει ὅτι δὲν εἶναι προελληνικὰ ὅλα τὰ εἰς -νθ- ἢ -νδ- ἢ -σ(σ)-, πού συγκέντρωσε ὁ Schachermeyer (RE, 2, 22, 2, σ. 1350-1548, καὶ *Die Ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955). Ἡ Ἔδεσσα π.χ. εἶναι, λέει, ἐλληνικὴ, ὅπως καὶ ἡ Ἄκανθος, ἢ Ὀλυθος κ.ἄ. Οἱ πράγματι προελληνικὲς λέξεις τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν παρουσιάζονται μόνον στὴν Πελοπόννησο, στὴν Κεντρικὴ Ἑλλάδα, στὴν Κρήτη καὶ στὰ νησιά. Λεῖπουν ἐντελῶς πάνω ἀπὸ μιά γραμμὴ μεταξύ Ἀχελώου καὶ Πηνειοῦ.

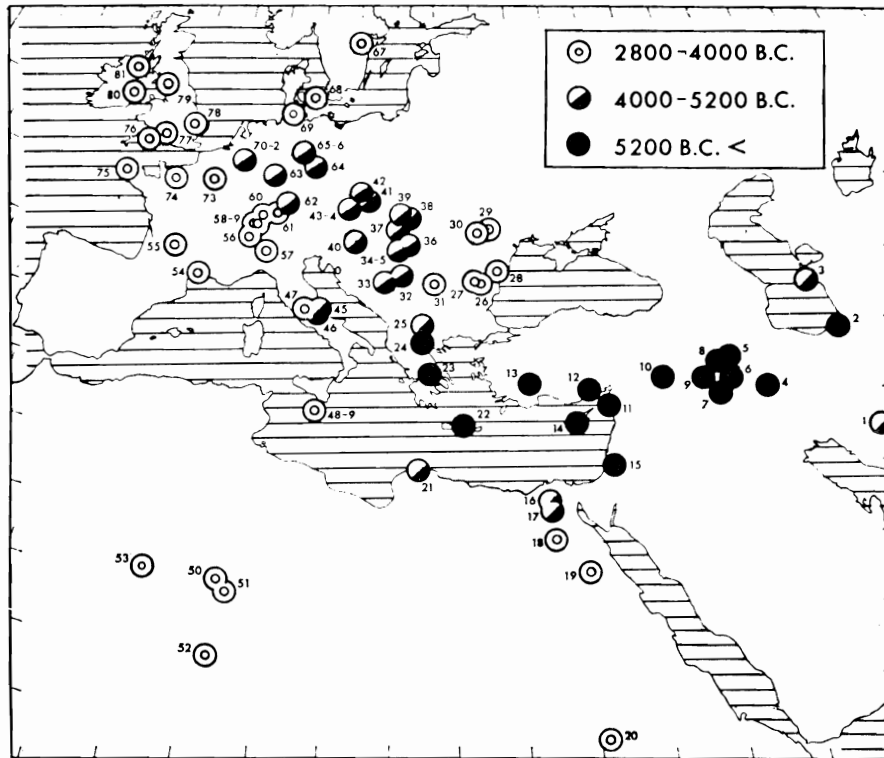
Βορειώτερα, ἢ περιοχὴ πού περιλαμβάνει τὴν Ἠπειρο ὡς τὴν Αὐλώνα (Παραναΐα Τυμφαία, Ἀθαμανία, Δολοπία κ.λ.), τὴ δυτικὴ καὶ βόρεια Θεσσαλία ἕως καὶ τὴ βόρεια Πιερία, χαρακτηρίζεται, κατὰ τὸν G. πάντοτε, ἀπὸ παντελῆ ἔλλειψη προελληνικῶν τοπωνυμίων. Ἡ Πίνδος π.χ. ἐτυμολογεῖται, ἀπὸ τὰ ἰνδοευρωπαϊκὰ, *k'windo-, καὶ σημαίνει «λευκό».

Ἐδῶ λοιπόν, στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα, συμπεραίνει ὁ Βούλγαρος γλωσσολόγος,

1. Ἰδὲ Νικ. Ἀνδριώτη, Οἱ Προέλληνες, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 17 κ.έ. κυρίως, γιὰ τὴ θρακο-ἰλλυρικὴ θεωρία τοῦ V. Georgiev περὶ Προελλήνων.

είναι ή Πρωτο-ελληνική περιοχή, τὸ πρῶτο λίκνο τῶν Ἑλλήνων, ὅπου ἐξῆσαν πρὶν εἰσβάλλουν στήν κεντρική καὶ τή νότια Ἑλλάδα. Τά ἑλληνικά τοπωνύμια ἐδῶ εἶναι πυκνά καὶ ἀρχαῖζουν. Στηρίζουν τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ Πρωτο-Ἑλληνες ἐδῶ ἐξῆσαν ἐπὶ αἰῶνες, ἐπὶ χιλιετηρίδες.

Τά ἀρχαιολογικά δεδομένα σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὰ γλωσσικά δείχνουν, ὅτι ὁμάδες πληθυσμῶν περὶ τὸ τέλος τῆ 3ης χιλιετηρίδος μετακινήθηκαν πρὸς τήν κεντρική Ἑλλάδα καὶ τήν Πελοπόννησο: πρῶτοι οἱ Ἴωνες, ἀπὸ τήν ἀρχική κοιτίδα τους στή ΒΔ Θεσσαλία,

Εἰκ. 5. Ἡ ἐξάπλωση τῆς γεωργοκτηνοτροφικῆς οἰκονομίας στήν Εὐρώπη (Clark, 1965). Ἡ Νέα Νικομήδεια τῆς Βεροίας, ὑπ' ἀριθ. 24, ἀπὸ τὰ πρῶτα χωριά τῆς Εὐρώπης

ὅπου ἕνας βόρειος κλάδος τοῦ Πηνειοῦ ὀνομάζεται Ἴων, *iǝ-won, βοερός. Τὸ τελευταῖο κύμα ἦταν οἱ Δωριεῖς, πὸ κατέβηκαν διὰ τῆς Δυτικῆς Στερεᾶς καὶ κατέλυσαν τὸ μυκηναϊκὸ κράτος περὶ τὸ 1100 π.Χ.

Στὴ συζήτηση, πὸ ἀκολούθησε, ὁ γνωστός γιὰ τὴ συμβολή του στήν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge, John Chadwick, ἀμφισβήτησε πολλὰ σημεῖα τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ G. (σ. 254 κ.ε.), ἔνῳ ὁ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου Ivan Pudić ἐν συνεχείᾳ διετύπωσε ἐπίσης ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ «Γερμανικὸ ρομαντισμὸ» περὶ Ἰνδοευρωπαίων καὶ τόνισε τὴ γνώμη του,

δτι ἡ ἑλληνικὴ δὲν ἦλθεν ἔτοιμη ἀπ' ἔξω, σάν ἕνας κλάδος ἀπὸ ἐνιαῖο κορμὸ ἰνδοευρωπαϊκό, ἀλλὰ διαμορφώθηκε στὴν ἴδια τὴν 'Ελλάδα'.

Ἐπίσης Ivan Rudić στὴν ἀνακοίνωσή του, ποὺ ἀκολουθεῖ (σ. 259 κ.ἑ.) σημειώνει κοινὰ στοιχεῖα στὴ θρησκεία καὶ τοὺς μύθους τῶν Ἑλλήνων, τῶν «Ἰλλυριῶν», τῶν Μακεδόνων, τῶν Ρωμαίων κ.ο.κ. Σωστά τὰ λέει γιὰ τοὺς Μακεδόνες, πρέπει ὅμως ὁ ἀναγνώστης νὰ ἐννοῇ Ἡπειρώτες συχνὰ ἐκεῖ ποὺ διαβάζει «Ἰλλυριοὺς». Γιατὶ ὁ Κάδμος καὶ ἡ Ἄρμονια, οἱ Ἑγγεῶνες κ.ἄ. εἶναι ἑλληνοηπειρώτικα μᾶλλον παρά ἰλλυρικά θέματα. Ὁ γερμανικὸς «πανίλλυρισμός», φαίνεται, δὲν ξεριζώνεται εὐκόλα, μολονότι λίγο πιὸ πάνω ὁ ἴδιος ὁ Rudić τὸν ὠνόμασε «the long-since abandoned 'illyrian theory'» (σ. 255).

Ἐπίσης ἀνασκαφεὺς τοῦ νεολιθικοῦ συνοικισμοῦ τῶν Σιταγρῶν τῆς Δράμας Colin Renfrew πρωτοτυπεῖ μὲ τὴν ἀνακοίνωσή του (σ. 263 κ.ἑ.) ἀνεβάζοντας κατὰ χιλιετηρίδες τὸ πιθανὸ πέρασμα τῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς γλώσσας στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Εὐρώπη, κατὰ τὸ σχῆμα ποὺ ἀποτύπωσε ὁ J. G. D. Clark γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ τῶν παραγωγῶν τῆς τροφῆς (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς κυνηγοὺς καὶ συλλέκτες τῆς τροφῆς) ἀπὸ τὴν 7η χιλιετηρίδα καὶ ἐξῆς (εἰκ. 5). Πιθανολογεῖ δηλαδὴ ὅτι μαζί μὲ τοὺς πρώτους γεωργοκτηνοτρόφους ἦλθαν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τὰ «ἰνδοευρωπαϊκά». Ὅχι λοιπὸν ἀπὸ Βορρᾶ, ἀλλὰ «ex oriente» θέλει τοὺς Ἑλληνες, ὅπως καὶ ὁ D. French.

Συνοψίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τοῦ Συμποσίου ὁ R. A. Crossland συγκεντρώνει τὰ σημεῖα συμφωνίας καὶ προδιαγράφει τὸ μέλλον (σ. 343 κ.ἑ.).

Περισσότεροι συμφώνησαν στὴν ἰδέα ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα διαμορφώθηκε στὶς διαλέκτους τῶν ἱστορικῶν χρόνων μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ μᾶλλον ἀργά, μετὰ τὸ 2.000 π.Χ., ἂν ὄχι πολὺ ἀργότερα.

Ἀνάλογη πρὸς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θέματος τῆς προελεύσεως τῶν Ἑλλήνων θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα στοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμοὺς τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

ΦΩΤΙΟΣ Μ. ΠΕΤΣΑΣ

Κωνσταντίνου Ε. Σιαμπανοπούλου, Αἰανὴ (ἱστορία, τοπογραφία, ἀρχαιολογία), Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 488.

Εἶναι πολὺ ἀξιέπαινος ἡ προσπάθεια μερικῶν λειτουργῶν τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαίδευσως, οἱ ὅποιοι παρά τὸ ἐπίπονον καὶ πολυσχιδὲς ἔργον των εἰς τὰ σχολεῖα τῆς ὑπαίθρου ἐπιδίδονται μὲ ζῆλον καὶ ἀγάπην εἰς ἱστορικὰς καὶ ἀρχαιολογικὰς μελέτας τοῦ τόπου, ἔνθα ὑπηρετοῦν, συμβάλλοντες οὕτω καὶ διευκολύνοντες τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητὰς καὶ προσφέροντες συνάμα ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὸν τόπον. Μία τοιαύτη μελέτη εἶναι καὶ τὸ προσφάτως δημοσιευθὲν βιβλίον τοῦ κ. Κ. Σιαμπανοπούλου «Αἰανὴ». Ὁ κ. Σιαμπανόπουλος ὑπηρέτησεν ὡς δημοδιδάσκαλος εἰς τὸ χωρίον Αἰανὴ (Κάλλιανη), τὸν τόπον τῆς καταγωγῆς του, ἐπὶ 16 συναπτὰ ἔτη. Κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο χρονικὸν διάστημα μὲ τὴν βοήθειαν τῶν μαθητῶν του καὶ τῶν κατοικῶν τοῦ χωρίου συνκέντρωσεν ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Αἰανῆς ὅ,τι ἀρχαιολογικὸν ἦτο κατεσπαρμένον ἐκεῖ καὶ ἐδημιούργησε μίαν συλλογὴν ἀρχαίων ἀντικειμένων, ἡ ὁποία σὺν τῷ χρόνῳ, πλουτιζομένη μὲ νέα εὐρήματα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀπετέλεσε τὸ Ἀρχαιολογικὸν καὶ Λαογραφικὸν Μουσεῖον τῆς Αἰανῆς. Μὲ βᾶσιν τὰ εὐρήματα ταῦτα καὶ ὅλα ὅσα κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοῦ παρελθόντος

1. Τὸ ἔχει πῆ ἤδη ὁ J. Chadwick, *The Prehistory of the Greek Language*, CAH (ἔκδοσις ἀναθεωρημένη) II, κεφ. XXIX, τεύχος 15, ἰδὲ κατωτ., ἀνακοίνωσις τοῦ C. Renfrew, σ. 274.

αἰῶνος εἶχον ἔλθει εἰς φῶς καὶ ἐμελετήθησαν ὑπὸ τῶν παλαιότερων ἀρχαιολόγων καὶ ἐρευνητῶν προέβη εἰς τὴν συγγραφὴν τῆς ἱστορίας τῆς Αἰανῆς, μιᾶς ἐλιμωτικῆς πόλεως, ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Ὁ σ. μετὰ μίαν συστηματικὴν καὶ μεθοδικὴν κατάταξιν τοῦ πλουσίου ἀρχαιολογικοῦ καὶ ἱστορικοῦ ὕλικου καὶ μετὰ πνεῦμα κριτικὸν καταλήγει εἰς ἱκανοποιητικὰ καὶ ὀρθὰ συμπεράσματα, ἀνασκευάζων ἐνίοτε παλαιότερας ἀπόψεις.

Ἔτσι εἰς τὸ ἐπίμαχον ζήτημα, ποῦ ἔκειτο ἡ ἀρχαία Αἰανή, μετὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ νέα εὐρήματα κατέστησεν ἀναμφισβήτητον τὴν παλαιότεραν ἀποψιν τῶν ἐρευνητῶν (Kierpert, Heuzey, Δήμιτσα κ.ἄ.) ὅτι αὕτη πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ εἰς τὸ χωρίον Κάλλιανη (νῦν Αἰανή), ἐν ἀντιθέσει μετὰ τὴν θεωρίαν τοῦ Κεραμοπούλλου¹, ὅστις πιστεύει ὅτι ἡ Αἰανή κατὰ τὴν ἀρχαιότεραν ἐποχὴν ἦτο, ὅπου σήμερον ἰὸ Παλαιόκαστρον τῆς Καισαρείας, ἀργότερον δέ, ἴσως ἐπὶ Διοκλητιανοῦ, μέγα ἢ μικρὸν μέρος τῶν κατοίκων τῆς μαζί μετὰ τὸ ὄνομα μετεκινήθη εἰς τὸ σημερινὸν χωρίον Αἰανῆν (Κάλλιανην). Αἱ δύο ἐπιγραφαί, αἵτινες εὐρέθησαν εἰς τὴν Κάλλιανην τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ εἰς τὰς ὁποίας ἀναγράφεται τὸ ὄνομα Αἰανῆ καὶ τὰ πολυάριθμα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ποῦ ἤλθον εἰς φῶς εἰς αὐτὴν καὶ τὴν περιοχὴν τῆς μετέπειτα οὐδεμιᾶν ἀμφιβολίαν ἀφήνουν, ποῦ πρέπει νὰ τοποθετηθῆ ἡ ἀρχαία Αἰανή. Ταῦτα, νομίζω, εἶναι ἄρκετὰ καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ ὄνομα τοῦ χωρίου Κάλλιανη, εἰς τὸ ὅποιον ὁ σ. καὶ ἄλλοι διαβλέπουν ὅτι κρύπτεται τὸ ὄνομα τῆς Αἰανῆς (Καλή-Αἰανή ἢ Κάλλιον-Αἰανή), δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιοθῆ ὡς ἐνδείξις περὶ τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας Αἰανῆς, τοσοῦτ' ἄλλο καθ' ὅσον τὴν ὀνομασίαν Κάλλιανη ἢ Καλιάνη ἢ Καλλιάνοι συναντῶμεν καὶ ἄλλου, ὡς εἰς τὸ σημερινὸν χωρίον Ἄλωρος τοῦ νομοῦ Ἡμαθίας, εἰς χωρίον τῆς Ἀργολιδικορινθίας, εἰς χωρίον τῆς ἐπαρχίας Γορτυνίας κ.ἄ.

Ὁμοίως ἐπιτυχῆς καὶ λιαν ἱκανοποιητικὴ εἶναι ἡ προσπάθειά του νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας τῆς πόλεως ἀπ' ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον. Καὶ διὰ μὲν τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν μέχρι τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων τὰ πολυάριθμα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ μνημεῖα μαρτυροῦν περιτράνωσ τὸν συνεχῆ βίον τῆς πόλεως καὶ τὴν ἀκμὴν αὐτῆς. Οἱ βυζαντινοὶ ὅμως χρόνοι εἶναι πολὺ σκοτεινοὶ διὰ τὴν πόλιν, ὥστε νὰ εἰπωμέν τι μετ' ἀσφαλείας. Τοῦτο καὶ ὁ ἴδιος ὁ σ. ἀνομολογεῖ. Ὅτι ὅμως ἡ πόλις διετηρήθη μαζί μετὰ τὸ ὄνομα Αἰανῆ μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐπειδὴ ἀναφέρεται εἰς τὸ λεξικὸν Σοῦδα (=Σουΐδας), τοῦτο μετὰ μεγάλην ἐπιφύλαξιν πρέπει νὰ γίνῃ ἀποδεκτόν, διότι τὸ λεξικὸν συνήθως τὰ λήμματα λαμβάνει αὐτοῦσια ἀπὸ παλαιότερας πηγᾶς, ἐδῶ ἀπὸ τὸν Στέφανον Βυζάντιον (6ος αἰὼν μ.Χ.), καὶ ἄρα ἀναφέρεται ὅχι πάντοτε εἰς καταστάσεις τῆς ἐποχῆς του. Τὸ μόνον ἀσφαλὲς τεκμήριον εἶναι ναοὶ τινες, ὅπως τῆς Ἁγίας Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, οἱ ὅποιοι ἀνάγονται μέχρι τοῦ 11ου αἰῶνος καὶ μαρτυροῦν τὴν συνέχισιν τῆς ζωῆς τῆς πόλεως ὅχι ὅμως καὶ τοῦ ὀνόματος. Μετὰ βεβαιότητα λοιπόν, ἢμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ ὄνομα Αἰανῆ διετηρήθη τοῦλάχιστον μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου. Ἐπειδὴ δὲ τὸ νέον ὄνομα τοῦ χωρίου Κάλλιανης ἐμφανίζεται μόλις τὸν 17ον αἰῶνα, πρέπει νὰ υποθέσωμεν ὅτι κατὰ τὸ μακρὸν τοῦτο διάστημα ἐξηφανίσθη τὸ ἀρχαῖον ὄνομα ἀντικατασταθὲν ὑπὸ τοῦ νεωτέρου. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μεταβολὴ αὕτη, μετὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα τίποτε δὲν ἢμποροῦμεν νὰ εἰπώμεν.

Ἀντιθέτως ἡ εἰκὼν, τὴν ὁποίαν μᾶς δίδει διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας καὶ συγχρόνου Αἰανῆς (τῆς Κάλλιανης) λόγῳ τῆς ἀφθονίας τῶν πηγῶν εἶναι λιαν ἐμπεριστατωμένη καὶ ἀρκούντως τεκμηριωμένη.

Εἰς παρεμφερῆ ὅμως καὶ ἐποουσιώδη θέματα ὁ σ. ἀβασανίστως δέχεται τὰς ἀπόψεις παλαιότερων μελετητῶν, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐταὶ ἔχουν ἀπὸ μακροῦ χρόνου καταδικασθῆ ἢ

1. ΑΕ 1933, σ. 38-51, βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Wo lag die Kaisäreia des Procopius, Actes du IV Congrès intern. ét. byzant., Σόφια 1935, 407 κ.έ.

είναι πολύ ἀμφιλεγόμενα. Ἐτσι π.χ., ἐπειδὴ ὁ Καλλιπολίτης¹ βασίμως πιστεύει ἀρχαία πόλις, ἐντοπιθεῖσα εἰς τὴν Κοζάνην, πρέπει νὰ ἦτο ἡ ἀρχαία πρωτεύουσα τῶν Ἑλιμιωτῶν Ἑλίμεια, ἀσυζητητὴ δέχεται τὴν γνώμην του καὶ μάλιστα παραθέτει καὶ μίαν φανταστικὴν περιγραφὴν τῆς ἐκτάσεως καὶ τῶν τειχῶν τῆς, γενομένην ὑπὸ τοῦ Χρήστου Μανώλη. Ἐν τούτοις ἡ ἀρχαία παράδοσις, δύο δηλ. χωρία τοῦ Λιβίου (XLII, 53,3 καὶ XLIII, 21,5), δὲν εὐνοεῖ τὴν θέσιν ταύτην². Ἡ Φανούλα Παπάζογλου μάλιστα εἰς τὸ γνωστὸν ἔργον τῆς *Les cités macédoniennes à l'époque romaine*, Σκόπια 1957, 177 κ.έ. (σερβιστ.) καὶ εἰς ἓνα ἄρθρον τῆς *Les koina régionaux de la haute Macédoine, Ziva-Antika*, Σκόπια 1959, 169 κ.έ., ὄχι μόνον ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν πόλεως ὁμωνύμου μετὰ τὴν ἐπαρχίαν Ἑλίμειαν—πρῶγμα ἀπίθανον—ἀλλὰ καὶ βάσει μίας ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Κοζάνην, ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Χ. Μακαρόνα³ καὶ συνεπληρώθη ὑπὸ τῆς ἰδίας⁴ ἀργότερον, ἀναγνωρίζει εἰς τὴν θέσιν τῆς σημερινῆς Κοζάνης πόλιν, τῆς ὁποίας τὰ ἀρχικὰ γράμματα ἦσαν ΜΑΛΕΙ... (τὸ ἐθνικὸν Μ α λ ε ι α τ ὠ ν). Ἐνταῦθα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναζητηθῇ ἐκεῖ.

Ὅμοιος μετὰ τῶν ὀλίγων γνωστῶν πόλεων τῆς Ἑλιμιώτιδος ὁ σ. περιλαμβάνει (σ. 45) καὶ τὴν Ἐράτυραν. Ἐν τούτοις οὐδεμία ἐνδειξις ὑπάρχει ὅτι ὑφίστατο πόλις μετὰ τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἑλιμιώτιν. Ἡ μόνη μαρτυρία περὶ τῆς Ἐρατύρας εἶναι τοῦ Στράβωνος⁵, ὅστις ἀναφέρει αὐτὴν μετὰ τῶν ἡπειρωτικῶν καὶ μακεδονικῶν περιοχῶν καὶ ἔθνων. Ἐνταῦθα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἦτο περιοχὴ ὄχι πόλις.

Τὰ μειονεκτήματα ὅμως ταῦτα δὲν μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον συνετάγη μετὰ ἐπιμέλειαν καὶ προσοχὴν. Εὐχῆς δὲ ἔργον θὰ ἦτο νὰ εὕρη μιμητὰς καὶ νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρίαν περαιτέρω μελέτης τῆς περιοχῆς καὶ ἄλλων πόλεων καὶ κομῶν τῆς Μακεδονίας.

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ

Ю. В. Звангелопулос, Лексические Особенности новогреческого языка в Западной Македонии. Материал для диалектного словаря [Λεξιλογικὴς ἰδιομορφίης τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας στὴ Δυτικὴ Μακεδονία. Ὑλικὸ γιὰ διαλεκτολογικὸ λεξικόν], Τασκένδη (Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τῆς Σοβιετικῆς Δημοκρατίας τοῦ Οὐζμπεκιστάν) 1974, σελ. 280.

Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτην γνωστὴν μας συλλογὴ νεοελληνικοῦ διαλεκτολογικοῦ ὑλικοῦ ποῦ ἐκδίδεται στὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσις. Ὁ συλλογέας ἔχει συγκεντρώσει τὸ ὑλικὸν τοῦ ἀπὸ προφορικῆς πηγῆς, δηλαδὴ Ἑλληνες προχωρημένης ἡλικίας ποῦ κατὰγονται ἀπὸ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν καὶ ζοῦν σήμερον στὴ Σοβιετικὴν Δημοκρατίαν τοῦ Οὐζμπεκιστάν. Τὸ ὑλικὸν προορίζεται κατὰ τὸν συλλογέα γιὰ γλωσσολογικὴν, λαογραφικὴν καὶ ἱστορικὴν χρῆσιν.

Ἡ ἐκδόσις ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸν (σ. 3-27) καὶ τὸ κύριον (σ. 28-263) μέρος καὶ κλείνει μετὰ συμπληρωματικὸν ὑλικὸν (σ. 264-278). Στὸ εἰσαγωγικὸν μέρος ὁ συγγραφέας ἀνα-

1. Β. Καλλιπολίτου, Νεκρόπολις κλασσικῶν χρόνων ἐν Κοζάνη, ΑΕ 1948/49, 85.

2. Βλ. καὶ Δ. Κανατούλη, Πρὸς ἐκεῖτο ἡ ἀρχαία πόλις Ἑλίμεια, «Μακεδονικά», τ. 2 (1941-52), σ. 180, 183, 4.

3. Χ. Μακαρόνα, Ἐκ τῆς Ἑλιμείας καὶ τῆς Ἑορδαίας, ΑΕ 1936, 9, ἀρ. 17.

4. Φ. Παράζογλου, *Les cités*, ἔ.α., 178.

5. Στράβ. VII, 326:... *Πρὸς δὲ τούτοις Ἀνγκησταί τε καὶ ἡ Λευρόπος καὶ ἡ Τρίπολις Πελαγονία καὶ Ἑορδαία καὶ Ἑλίμεια καὶ Ἐράτυρα.*

φέρεται στα χαρακτηριστικά των βόρειων ιδιωμάτων (στη σ. 5 σημείωσε ότι το ἄτονο ι ἀποβάλλεται σ' ὄλες τις συλλαβές και ὄχι μόνο στο τέλος τῆς λέξης) και στη διαίρεσή τους κατά τοὺς Γ. Ν. Χατζιδάκι, Α. Thumb και Μ. Τριανταφυλλίδη και ἐπιχειρεῖ μιά σύντομη ἐπισκόπηση τῶν νεοελληνικῶν διαλεκτολογικῶν ἐκδόσεων τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας με φανερὴ τὴν προτίμηση γιὰ ἐργασίες ποὺ ἀφοροῦν τὰ βόρεια ιδιώματα. Ἀκολουθεῖ μιά ιστοριογεωγραφικὴ τοποθέτηση τῆς Δ. Μακεδονίας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Τὸ φωνητικὸ και γραμματικὸ διάγραμμα τῶν δυτικομακεδονικῶν διαλέκτων τῶν σσ. 17-24 παρουσιάζεται πολὺ ἐλλιπές, ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται προφανῶς σὲ ἔλλειψη κατάλληλης βιβλιογραφίας.

Τὸ κύριο μέρος καταλαμβάνει ἕνας ἀλφαβητικὸς κατάλογος (λεξιλόγιο) με διαλεκτικὲς λέξεις τῆς Δ. Μακεδονίας, ποὺ δὲν ἀπαντοῦν στη φιλολογικὴ γλώσσα (=κοινὴ Νεοελληνικὴ). Τὸ ὕλικὸ τοῦ λεξιλογίου ἔχει συνταχθῆ ὡς ἐξῆς: ὡς λῆμμα καταχωρεῖται ἡ ἰδιωματικὴ λέξη σ' ἑλληνικὸ ἀλφάβητο με τὸ ἐρμηνευμὰ τῆς στη Ρωσικὴ και ἀκολουθεῖ μιά ἰδιωματικὴ φράση, ὅπου γίνεται χρῆση τῆς λέξης-λήμματος με μετάφραση ἄλλοι στη Ρωσικὴ ὀλόκληρης τῆς φράσης. Ἐτυμολογικὲς συσχετίσεις τῶν ἰδιωματικῶν λέξεων με ἀρχαῖες και ξένες λέξεις δὲν γίνονται. Τοπωνύμια δὲν ἔχουν συμπεριληφθῆ συστηματικὰ στη συλλογὴ, ἀναφέρονται ὅμως εὐκαιρικὰ στὰ παραδείγματα. Τὸ λεξιλόγιο τῶν δυτικομακεδονικῶν ιδιωμάτων τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς περιλαμβάνει τὰ γράμματα *α-ο* ἕναν δεῦτερο τόμο με τὸ ὑπόλοιπο λεξιλόγιο (*π-ω*) ἐλπίζει ὁ συγγραφέας νὰ ἐκδώσῃ προσεχῶς.

Στὸ συμπληρωματικὸ ὕλικὸ καταχωρεῖ ὁ συγγραφέας ἀλφαβητικά: α) ἐπιλογὴ ἀπὸ βαφτιστικὰ ὀνόματα ἀνδρῶν και γυναικῶν με τὰ ἀντίστοιχὰ τους τῆς κοινῆς Νεοελληνικῆς, β) δείγματα ἀπὸ οἰκογενειακὰ ὀνόματα ποὺ λήγουν σὲ *-οπουλ-έοι* (γρ. *-οπουλ-λαῖοι*, Ἰ. *Ἀδαμοπουλαῖοι* κλπ.), γ) σύντομο γλωσσάριο ἀπὸ τὴ συνθηματικὴ γλώσσα τῶν κτιστῶν τῶν Καστανοχωρίων ἢ Ζιουνοχωρίων, και δ) ἕναν πολὺ ἐνδιαφέροντα πίνακα με λεξιλογικὰ ἰσόγλωσσα (λέξεις ἢ τύπους μιᾶς λέξης με τὴν ἴδια σημασία) ἀπὸ τὶς διαφορὲς ὀμάδες τῶν δυτικομακεδονικῶν ιδιωμάτων (Κοπατσαροχώρια, Ἀρβανιτοχώρια, Ζιουνοχώρια, Μπουλοχώρια, Βουργαροχώρια, Σιουρδοχώρια, Χασιοτοχώρια). Στὰ μειονεκτῆματα τοῦ πίνακα αὐτοῦ ἀνήκει ἡ ἔλλειψη ἐρμηνευμάτων σὲ λέξεις διαλεκτικῆς ἢ σὲ τύπους ἰδιωματικῶν ποὺ συμπίπτουν με τοὺς κοινούς νεοελληνικούς ἀλλὰ ἔχουν διαφορετικὴ σημασία (λ.χ. σ. 275: διαλ. *δόξα*=οὐράνιο τόξο κλπ.).

Ἡ ἐργασία γενικὰ ἐπιτυχαίνει ἀπόλυτα τὸν σκοπὸ τῆς, δηλαδὴ τὴ συγκέντρωση διαλεκτολογικῶν ὕλικῶν, ποὺ καταγράφεται με προσοχὴ και ἐπιμέλεια. Ἄν δὲν ἔλειπαν οἱ ἐνδείξεις σὲ ποιά συγκεκριμένα χωριά ἢ ἔστω σὲ ποιὲς εὐρύτερες περιοχὲς τῆς Δ. Μακεδονίας ἀπαντοῦν οἱ λέξεις τῆς συλλογῆς, θὰ ἦταν ἡ παρουσίαση τοῦ ὕλικῶν πληρέστερη. Ἰσὼς ὅμως τεχνικὲς δυσκολίες νὰ ἀνάγκασαν τὸν συλλογέα νὰ μὴν παραθέσῃ τὶς χρήσιμες αὐτὲς πληροφορίες. Ὁ κ. Εὐαγγελόπουλος ἐργάστηκε με πολὺν ζήλο και μεγάλη ἐνσυνειδησία γιὰ νὰ συγκεντρώσῃ και παρουσιάσῃ τὸ ὕλικὸ του και μάλιστα σὲ μιά ξένη γλώσσα. Ἐνδεικτικὸ τῆς ἐνσυνειδησίας με τὴν ὅποια ἐργάστηκε ὁ συγγραφέας εἶναι και οἱ ἐπισκέψεις του σὲ βοτανικοὺς κήπους και διάφορα μουσεῖα (ἐθνογραφικὸ, ζωολογικὸ κλπ.) προκειμένου νὰ καθορίσῃ ἐπακριβῶς τὸ περιεχόμενον τοῦ λεξιλογίου του και τὴν ἀπόδοσή του στη Ρωσικὴ. Ὅσοι εἶχαμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ φυλλομετρήσουμε τὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ εὐχαριστήσουμε και νὰ συγχαροῦμε τὸν κ. Εὐαγγελόπουλο γιὰ τὴν πολὺτιμὴν ἐργασία του και νὰ τοῦ εὐχηθοῦμε γρήγορα νὰ μπορέσῃ νὰ μᾶς παρουσιάσῃ και τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ λεξιλογίου τῶν δυτικομακεδονικῶν ιδιωμάτων.

Ε. Κωφοῦ, Ἡ Μακεδονία στὴν γιουγκοσλαβικὴ ἱστοριογραφία, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 24, ἔκδ. Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, εἰς τὴν σειρὰν «Μακεδονικὴ Λαϊκὴ Βιβλιοθήκη», ἀρ. 24.

Ἡ μελέτη αὕτη εἶναι, κατὰ βάσιν, κείμενον διαλέξεως, ἡ ὁποία ὠργανώθη ὑπὸ τῆς Ἑθνικῆς Ἐνώσεως Βορείων Ἑλλήνων εἰς τὴν αἴθουσαν «Παρνασσός» τῶν Ἀθηνῶν, τὴν 21 Νοεμβρίου 1972, καὶ τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν εἰς τὴν αἴθουσάν της τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν 16 Ἰανουαρίου 1973.

Ὁ συγγραφεὺς ἀναφέρεται κατ' ἀρχάς εἰς τὴν ἴδρυσιν τῆς «Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας» (σ. 5-9), ἐν συνεχείᾳ ὁμιλεῖ περὶ τῶν κατευθύνσεων τῆς γιουγκοσλαβικῆς ἱστοριογραφίας (σ. 9-13) καὶ τέλος ἐπιχειρεῖ τὴν ἱστοριογράφησιν τῆς «μακεδονικῆς» ἐθνότητος ἀπὸ τὴν πλευρὰν τῶν Σκοπίων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὴν κάθοδον τῶν Σλάβων, τὴν τουρκοκρατίαν καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους (σ. 13-25).

Ὡς πρὸς τὴν ἴδρυσιν τῆς «Σοσιαλιστικῆς Δημοκρατίας τῆς Μακεδονίας», ὁ συγγραφεὺς θέτει τὰ πράγματα εἰς τὴν θέσιν τῶν, ἀναλύων συντόμως ἀλλὰ σαφῶς τὴν ὄλην δομὴν τῆς Δημοκρατίας ταύτης. Αὕτη προέκυψεν οὐχὶ ἐκ λόγων ἀντικειμενικῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ πολιτικῆς σκοπιμότητος, ὡς ἐφαρμογὴ τῆς νέας πολιτικῆς τοῦ Κ.Κ.Γ. εἰς τὸ νοτιώτερον ἄκρον τῆς Γιουγκοσλαβίας. Πρὸς δικαίωσιν τῆς πολιτικῆς ταύτης ἐπεστρατεύθησαν οἱ πάσης φύσεως τεχνοκράται διὰ νὰ κατασκευάσουν τὸ νέον οἰκοδόμημα πρὸς στέγασιν τῆς νεοκόπου ἐθνότητος. Κρατικὴ συγκρότησις, γλῶσσα, Ἐκκλησία, ἱστορικὸν ὑπόβαθρον δικαιώσεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ «μακεδονικοῦ» ἔθνους εἰς ὀλόκληρον τὸν ἐνιαῖον χῶρον τῆς Μακεδονίας ὑπῆρξαν οἱ βασικοὶ ἀντικειμενικοὶ στόχοι.

Οἱ ἱστορικοὶ τῶν Σκοπίων καλοῦνται νὰ ἀνακαλύψουν τὸ ἱστορικὸν αὐτὸ ὑπόβαθρον, ἀκολουθοῦντες εἰς τὴν μεθοδολογίαν τέσσαρας βασικὰς κατευθύνσεις. Ἡ πρώτη κατεύθυνσις, τὴν ὁποίαν εὐστόχως διακρίνει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὴν γιουγκοσλαβικὴν ἱστοριογραφίαν, εἶναι ἡ προσπάθεια ἐξοβελισμοῦ κάθε βουλγαρικοῦ στοιχείου, τὸ ὅποιον ἀναφέρεται εἰς τὴν Μακεδονίαν. Ἡ δευτέρα κατεύθυνσις τῆς γιουγκοσλαβικῆς ἱστοριογραφίας εἶναι ἡ ἔρευνα καὶ ἡ προβολή, οὐχὶ ἀπλῶς τῆς ὑπάρξεως τοῦ «μακεδονικοῦ» ἔθνους, ἀλλὰ τῆς μεγάλης ἱστορικῆς πορείας του ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, τρίτη κατεύθυνσις ἡ καλλιέργεια μιᾶς Μεγάλης Ἰδέας ὅτι ὅλος ὁ γεωγραφικὸς χῶρος τῆς Μακεδονίας ἀνήκει εἰς τοὺς Σλάβους «μακεδόνας» καὶ τετάρτη ἡ υἰοθέτησις τῆς μαρξιστικῆς ἐρμηνείας τῶν ἱστορικῶν φαινομένων.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ συγγραφεὺς κάμνει συνοπτικὴν καὶ κριτικὴν ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν τῆς Μακεδονίας, ἐντοπίζει ἐπακριβῶς τοὺς βασικοὺς ἐκείνους ἱστορικοὺς σταθμοὺς τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, οἱ ὅποιοι ἐπανερμηνεύθησαν ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῶν Σκοπίων πρὸς ἐξασφάλισιν ὅσον τὸ δυνατόν ἰσχυροτέρου ἱστορικοῦ ὑποβάθρου τῆς «μακεδονικῆς» ἐθνότητος καὶ διαλύει ἐνδεικτικῶς τὴν πλάνην σκοπιανοῦ ἱστοριοδίδου ὅτι ἡ πρώτη μακεδονικὴ κυβέρνησις συνεστήθη εἰς τὴν περιοχὴν Ὀστρόβου τὸ 1880 καὶ ὄχι εἰς τὸ Λιτόχωρον τὸ 1878.

Ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως νὰ ἀναλύσῃ τὴν πραγματικὴν ὄψιν τῆς γιουγκοσλαβικῆς ἱστοριογραφίας ἐπιτυγχάνει πλήρως, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ τὴν διεθνή βιβλιογραφίαν καὶ δὴ τὴν σλαβικὴν τοῦ I.M.X.A. καὶ τῆς E.M.Σ., κυρίως δὲ τὰς δημοσιευθεῖσας κριτικὰς, μεταφράσεις-περὶλήψεις σλαβικῶν ἔργων καὶ τὰ βιβλιογραφικὰ σημειώματα εἰς τὰ Δελτία Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ I.M.X.A.

Ἄλλ' ἄς μᾶς ἐπιτραπῇ νὰ κάμωμεν γενικὰς καὶ εἰδικὰς τινὰς παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι, φρονοῦμεν, θὰ συμβάλουν θετικῶς εἰς τὴν ὄλην προσπάθειαν. Εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εὐστόχως ἀναφερομένας καὶ ἀναπτυσσομένας τέσσαρας κατευθύνσεις τῆς γιουγκοσλαβι-

κῆς ἱστοριογραφίας, ἀξίζει νὰ μνημονεῦθῃ ἀκόμα μία: ὁ ἀφελληνισμὸς τῆς μακεδονικῆς ἱστοριογραφίας τῶν Σκοπίων. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν διήκουσαν ἔννοιαν τῆς γιουγκοσλαβικῆς ἱστοριογραφίας περὶ Μακεδονίας παραλλήλως πρὸς τὴν συστηματικὴν ἀποβουλγαροποίησιν. Ὁ ἀφελληνισμὸς ἐμφανίζεται χονδροειδῆς κατὰ τὴν ἐπανερμηνείαν τῶν γεγονότων τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τῆς Μακεδονίας, ὑπονοεῖται δὲ καὶ καλλιεργεῖται τεχνήντως εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἄλλων περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ χώρου τούτου. Ἐχομεν, ὡσαύτως, καὶ τὸ στοιχεῖον τῆς ἀποσερβοποιήσεως ἀλλὰ τοῦτο εἶναι λίαν ἀσθενές, διότι πρὸ πολλοῦ ὁ σερβικὸς παράγων εἶχε χάσει τὴν ἐπαφὴν του μετὰ τὴν Μακεδονίαν. Ἐπομένως, τὰ δύο ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀποβουλγαροποιήσεως καὶ τοῦ ἀφελληνισμοῦ χαρακτηρίζουν βασικῶς τὴν γιουγκοσλαβικὴν ἱστοριογραφίαν περὶ Μακεδονίας.

Εἰδικώτερον εἰς τὰ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σκοπίων λεγόμενα (σ. 8) πρέπει νὰ διορθώσωμεν ὅτι ἡ ἀνακήρυξις τοῦ «αὐτοκεφάλου» τῆς μητροπόλεως Σκοπίων ἐγένετο τὴν 17 Ἰουλίου 1967 καὶ ὄχι τὸ 1968, τὴν δὲ σχετικὴν βιβλιογραφίαν (σ. 8, ὑπόσημ. 4) νὰ συμπληρώσωμεν μετὰ τρία ἄλλα βασικὰ ἔργα: D j. S l i j e p ĉ e v i ć, Pitanje Makedonske Pravoslavne Crkve u Jugoslaviji (=Τὸ πρόβλημα τῆς Μακεδονικῆς Ἐκκλησίας εἰς Γιουγκοσλαβίαν), München 1959. D. P l i e v s k i, Smislata na nekoji otpori protiv avtokefalijata na Makedonskata Pravoslavnata Crkva (=Ἡ ἔννοια ἀντιδράσεων τινων κατὰ τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Μακεδονικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας), Skopje 1970. T o ũ a ù t o ũ, Avtokefalnosta na Makedonskata Pravoslavnata Crkva (=Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Μακεδονικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας) Skopje 1972.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἰωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Ἄρματολοι καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 184. (Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδικὸν «Anapar» τ. Χ (1973), ἐκδιδόμενον παρὰ τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἰασιού, σ. 492-494).

Ἡ ἐξέγερσις τῶν κλεφτῶν ἐκίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱστορικῶν, διότι οἱ κλέφτες ἀπετέλεσαν, ὅπως διαβεβαιοῖ ὁ ἱστορικὸς Φιλήμων, τὴν ἐθνικὴν φρουρὰν τῆς Ἑλλάδος. (Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας). Αὕτη ἐνεψύχωσε καὶ διεφύλαξε ζωντανὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας καὶ ἔδωσε κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως μαχητὰς ἀξίας. Νὰ ἀναφέρωμεν μόνον τὴν καταστροφὴν τοῦ Δράμαλι εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀπὸ τὸν Θεόδωρον Κολοκοτρώνην, διότι ὁ Δράμαλις μετὰ τοὺς τριάντα χιλιάδες Τούρκους, ἐνέσπειρε τὸν πανικὸν τόσον εἰς τὴν κυβέρνησιν ὅσον καὶ εἰς τοὺς λογίους, τοὺς ἀρχηγούς, καθὼς καὶ εἰς ἐκείνους πού διεξεδίκουν τὴν πατρίδα τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως.

Πρῶτος πού ἠσυχολήθη μετὰ τὴν ἐξέγερσιν τῶν κλεφτῶν καὶ μᾶς ἔδωσε πολύτιμες πληροφορίες ὑπῆρξεν ὁ γάλλος Claude Fauriel, ὅστις ἐξέδωκε εἰς τὸ Παρίσι τὸ ἔτος 1824 τὸν πρῶτον τόμον ἀπὸ τὴν συλλογὴν του «Δημοτικὰ τραγούδια ἀπὸ τὴν νεωτέρα Ἑλλάδα», εἰς τὰ ὅποια τὰ κλέφτικα καταλαμβάνουν ἓνα ἀρκετὰ ἐκτεταμένο μέρος. Ἐκτοτε τὸ θέμα τῶν κλεφτῶν ἐρευνᾶται καὶ μελετᾶται συνεχῶς.

Ὁ ἱστορικὸς Τρικούπης γράφει ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι ριζωμένη εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ ὅταν ἡ κοινωνία δὲν προσφέρει ἀρκετὰς ἐγγυήσεις διὰ τὴν ἐξάπλωσιν αὐτῆς, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ κατατᾶ βαρὺς ζυγός.

Διὰ τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ αὐτὸν τὸν ζυγὸν ἐγεννήθη ἡ κίνησις τῶν κλεφτῶν καὶ τὸ ὄνομα τῶν μαχητῶν αὐτῶν μεταδοθὲν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἐδυνάμωσε τὴν ἐλπίδα διὰ τὴν ἐθνικὴν ἀναγέννησιν (Σπ. Τρικούπης, Ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως).

Ὁ Παπαρρηγόπουλος πιστεύει ὅτι ἡ κίνησις τῶν κλεφτῶν ἐδημιουργήθη ἀκόμη ἀπὸ τὴν πρώτην ἡμέραν, μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους).

Αἱ πληροφορίες διὰ τοὺς κλέφτες ἐπλουτίσθησαν διὰ τῆς ἐκδόσεως, μετὰ τῶν ἐτῶν 1939-1942, τῶν στρατιωτικῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Κασομούλη (Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων).

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἱστορίαν τῶν κλεφτῶν ἐστηρίχθητο ἕως τότε ἰδίως εἰς τὰ δημοτικὰ τραγούδια ἢ εἰς τὴν παράδοσιν καὶ ὄχι εἰς ἀποδείξεις ἀρχαιακὰς.

Ὁ Ἰωάννης Βασδραβέλλης εἶναι ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος ἐξέδωκε τὸ ἔτος 1948 ἐργασίαν θεμελιωμένην ἐπὶ τοιοῦτων ἀρχαιακῶν μαρτυριῶν. Εἰς μίαν νεωτέραν ἐκδοσιν ἢ ὅποια ἐξεδόθη τὸ ἔτος 1970 ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει τὰς ἐργασίας τῶν κλεφτῶν τὰς ἐκδοθείσας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Ρουμανίαν καὶ Τουρκίαν, διὰ τὴν ἐξετάσῃ ἐν συνεχείᾳ συστηματικὰ τὰς ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βεροίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης νέας μαρτυρίας. Ἀκολουθεῖ κεφάλαιον μὲ τουργικὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα μεταφρασθέντα εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Παρατίθενται εἰκόνες τοῦ σουλτάνου Μουράτ τοῦ Β΄, δύο φωτοτυπία τουρκικῶν ἐγγράφων καὶ περιλήψεις τῆς ὅλης ἐργασίας εἰς τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν. Βιβλιογραφία καὶ Πίναξ περιεχομένων τερματίζουν τὴν ἐργασίαν. Τὸ θέμα τοῦ ἔργου, ἐξαιρέσει τοῦ πρώτου κεφαλαίου, καλύπτει μίαν περίοδον δύο σχεδὸν αἰῶνων (1 Μαρτίου 1627-28 Μαΐου 1890).

Τὸ ἔργον παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν Ρουμάνων, καθόσον ὁ συγγραφεὺς ἠσχολήθη καὶ μὲ τὰς κινήσεις τῶν χαϊδούκων τῆς Καρπαθοβαλκανικῆς, τῆς Ρουμανίας, Γιουγκοσλαβίας, Βουλγαρίας, Ἀλβανίας, καθὼς καὶ μὲ ἐκείνους τοὺς ἀρματολοὺς οἱ ὅποιοι ἀργότερα ἔγιναν κλέφτες καὶ ἀποτελοῦσαν δύναμιν ὑπολογίσιμον διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος.

Οἱ ἀρματολοὶ ἦσαν μία δύναμις εἰς τὴν ἰπηρεσίαν τῶν Τούρκων, ἐνῶ οἱ κλέφτες ἦσαν οἱ ἄσπονδοι ἐχθροὶ τῶν, ἀλλὰ μόνον ἀνελάμβανον τὸ ἀρματολίκι, οἱ κλέφτες ἐγίνοντο ἀρματολοὶ. Τοιοῦτοι ἀρματολοὶ, ἀναφερόμενοι εἰς τὸ ἔργον τοῦ Βασδραβέλλη ὑπῆρχον καὶ εἰς τὸν Δούναβιν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τέμεσβαρ.

Βασίζομενος σὲ τουρκικὰς πηγὰς, ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ δι' ἓνα φερμάνι τοῦ Ἀσὶκ πασᾶ Ζαντέ (1490), ὅπου συναντᾶται ἡ λέξις μαρτολός, ποὺ εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς Βεροίας ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ μερτιλὸς κεφερεσί (ἀρματολὸς, ἄπιστος). Ἡ λέξις ἐπεξηγεῖται εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Ἀχμέτ Βεφίκ (1293), καὶ σημαίνει πειρατὰς ποὺ ἐληλάτουν τὰ πλοῖα τοῦ Δουνάβεως. Τὸ ἴδιον προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ λεξικὸν «καμουζ-ι-τουρκί» τοῦ Σεμσεδδὶν (1314).

Ἐπειδὴ εἰς τὰ οὐγγρικὰ σύνορα ἢ ἡσυχία διεσαλεύετο συχνά, ὁ Μουράτ ὁ Γ΄ διέταξε τοὺς μελερμπέηδες τοῦ Μπράσωβ, Βιδίνιου καὶ Τέμεσβαρ νὰ φυλακίζουν τοὺς ἀρματολοὺς. Παρ' ὅλα αὐτὰ, αὐτοὶ ἐνεφανίζοντο ἐκ νέου ὡς προκύπτει ἀπὸ τὰ ντοκουμέντα τοῦ ἔτους 1592.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς πολιορκίας τῆς Βιέννης εἰς τὰ 1683, οἱ ἀρματολοὶ ἔλαβον τὴν ἐντολὴν νὰ παρακολουθοῦν τοὺς χαϊντούκους, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται ἄρκετοι ἀπὸ αὐτοὺς νὰ εἶχαν καταφύγει εἰς τὰ Δυτικὰ βουνὰ ἢ εἰς τὰ Ἀνατολικά Καρπάθια, διὰ τὴν διεισδύσαν εἰς τὸ ἔδαφος τῆς Μολδαβίας. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν περίοδον τῆς παρακολουθήσεως τῶν χαϊντούκων, ἀπέθανε καὶ ὁ καπετὰν Ματέϊ Λεπαντάτουλ, ὁ ὁποῖος ἐτάφη εἰς τὴν μονὴν Μπογδάνα τοῦ βιλαετίου Μπακάου, τὴν 23 Ἀπριλίου 1684. Ἡ ἐπιγραφή ἐπάνω εἰς τὸν τάφον ἀναγράφει εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὅτι ἐφονεύθη ἀπὸ τοὺς ληστής. (Αἱ ἱστορικαὶ καὶ ἀρχαιολογικαὶ σημειώσεις συνελέγησαν ἀπὸ 48 μοναστήρια καὶ παλαιὰς ἐκκλησίας τῆς Μολδαβίας). Ἰσως νὰ ἐπρόκειτο διὰ χαϊντούκους, διότι αἱ λέξεις αὐταὶ ἦσαν σχεδὸν συνώνυμοι. Πάντως δὲν παρουσιάζον σημαντικὰς διαφορὰς. Ὁ ληστής ἐγένετο χαῖν τοῦ-

κος καὶ ἐνίοτε αἱ πράξεις τῶν χαϊντούκων ἦσαν ληστρικοί (Ι. Νεάσκιου, Οἱ Χαϊδούκοι εἰς τὴν Ρουμανίαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1822-1828). Πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός ὅτι ἐχθροὶ τῶν χαϊντούκων ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ τοὺς ὠνόμαζον ληστές.

Ἐν τῷ Βασδραβέλλῃ καταπολεμῆται καὶ δὲν δέχεται τὰ ὑποστηριζόμενα ἀπὸ τὸν Ἀλέξ. Ματκόβσκι, τὴν Μπίστρα Σβέτκοβα καὶ τὸν Σάββα Γιανκοβίτσι. (Ἡ κλεφτουριά εἰς τὰ Βαλκάνια ὑπὸ μορφὴν κοινωνικὴν καὶ ἀντιοθωμανικὴν—Μελέται καὶ Ἱστορικά ἄρθρα τόμος 6ος, 1964). Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν ὁ ἐρευνητὴς Βασδραβέλλῃς μεταφράζει λαθασμένα τὴν ρουμανικὴν λέξιν κοινωνικός διὰ τῆς τοιαύτης σοσιαλιστής.

Πλέον κατηγορηματικὸς εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν εἶναι ὁ Ἰωάννης Τσάρας, ὁ ὁποῖος γράφει: Οἱ κλέφτες κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνας τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας οὔτε ταξικὸν οὔτε ἐθνικὸν ἀγῶνα ἔκαμον, διότι οὔτε ἤξεραν τί ἐσήμαινον αὐτά.

Ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν ἐναντίων τῶν Τούρκων ἦτο μία προσωπικὴ ἄμυνα διὰ νὰ ζήσουν. Ἄλλωστε οὔτε αἱ ἱστορικαὶ συνθήκαι ἦσαν ὄριμοι διὰ νὰ καθορίσουν τὸν ἀγῶνα τῶν εἰς τὸ πλείσιον τῶν ἐθνικῶν ἀγῶνων. Εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν διὰ ταξικὸν ἢ ἐθνικὸν ἀγῶνα τῶν κλεφτῶν ἢ τῶν χαϊντούκων, διότι αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦσαν κοινωνικὴν τάξιν καί, οὔτε διεδραμάτισαν ποτὲ ρόλον οἰκονομικὸν ἢ πολιτικὸν εἰς τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ δύναμις αὐτῆς τῆς αὐθρομήτου λαϊκῆς κινήσεως ἦτο ἡ ἀγροτιά, τὴν ὁποίαν ἐξεμεταλλεύοντο ὄχι μόνον οἱ Τούρκοι ἀλλὰ καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ οἱ Βούλγαροι. Εἰς τὸ ἀγροτικὸ σπῆτι εὕρισκεν ὁ χαϊντούκος στέγη, τροφή ἢ βοήθεια. Ἡ ἐπίθεσὶς τοῦ κατηυθύνετο μόνον ἐναντίον τῶν ἐκμεταλλευτῶν, ἀδιαφόρως ἐθνικότητος. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ κλέφτες δὲν ἐπετίθεντο ἐναντίον τῶν γαιοκτημόνων μὲ ταξικὴν συνείδησιν, ἐκεῖνος ὅμως ποὺ μελετᾷ αὐτὸ τὸ φαινόμενον ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, δὲν μπορεῖ παρά νὰ τὸ θέσῃ εἰς τὸ πλείσιον τῶν ἀντιθέσεων τοῦ φεουδαρχικοῦ καθεστώτος.

Ἐν τῷ ὅλῳ διαφορετικὸς εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μας, ὁ ἀγῶν διὰ τὴν ἐθνικὴν ἐλευθερίαν. Κάτι τέτοιο δὲν διαφαίνεται εἰς κανένα ντοκουμέντο καὶ εἰς καμίαν λαϊκὴν παράδοσιν.

Εἰς τὴν Ἑλλάδα ἡ κίνησις τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας εἶναι ἔργον τῆς ἀστικῆς τάξεως, ἀπὸ τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν αὕτη ἀπέκτησε συνείδησιν μέσα εἰς ἓνα πνεῦμα ἐθνικῆς ἐλευθερίας ἢ ἐξεγέρσεως τῶν κλεφτῶν. Γραπτοὶ κανόνες συνυπάρξεως ἢ ἐνεργείας δὲν ὑπῆρχον εἰς τὴν κίνησιν τῶν κλεφτῶν, κυριαρχοῦσεν ὅμως εἰς αὐτοὺς τὸ πνεῦμα τῆς πειθαρχίας καὶ μίᾳ ἠθικῆς βασιζομένης εἰς τὸν σεβασμὸν καὶ τὴν ἀλληλοβοήθειαν. Ἐγωνίζοντο συνεχῶς ἀντέχοντες εἰς τὴν πείναν καὶ τὴν δίψαν καὶ ὅταν ἐπεφταν εἰς τὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν ὑπέμενον τὰ βασανιστήρια μὲ θαυμασίαν στοϊκότητα.

Τὸ ἔργον τοῦ Βασδραβέλλῃ εἶναι μία πολύτιμη συμβολὴ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐξεγέρσεως τῶν κλεφτῶν καὶ μερικαὶ χρονολογίαι συμφωνοῦν μετὰ βεβαιότητος εἰς τὰς κοινωνικὰς κινήσεις τῶν ρουμανικῶν χωρῶν. Οὕτω ὁ συγγραφεὺς ὁμιλῶν διὰ τὸν ἡρωϊσμὸν ποὺ ἔδειξαν οἱ Ἕλληνες εἰς διάφορα ξένα στρατεύματα, ἰδίως εἰς ἐκεῖνα τῆς Βενετίας, γράφει ὅτι οἱ Ἕλληνες στιχοῦργοι τοῦ 17ου αἰῶνος ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ βοεβόντα τῆς Μολδαβίας Μιχαήλ τοῦ Γενναίου, ὑπεστήριζον ὅτι ἡ ἐπανάστασις αὐτοῦ ἐναντίον τῶν Τούρκων ἐστηρίχθη ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τῆς Μακεδονίας ἢ Ἀλβανίας, οἱ ὅποιοι ἀπετέλουν τὴν καλύτεραν στρατιωτικὴν μονάδα τοῦ στρατοῦ του. Ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἔργον τοῦ Βασδραβέλλῃ μαθητόμενον ὅτι ἓνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς ἐπαναστατικῆς κινήσεως ἀπὸ τὰς Παραδουναβίου ἡγεμονίας, ὁ Γεωργάκης Ὀλύμπιος, κατήγετο ἀπὸ οἰκογένειαν κλεφτῶν ποὺ ὠνομάζετο Λαζαῖοι.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ γνώμη διὰ τὸν καπετὰν Νικοτσάραν, ὁ ὁποῖος ἐπὶ κεφαλῆς μιᾶς μεγάλης ὁμάδος κλεφτῶν ἐπεχείρησε τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1807 μίαν παράτολμον ἐκστρατείαν πρὸς Βορρᾶν, δημιουργήσας τὴν ἐντύπωσιν ὅτι θέλει νὰ φθάσῃ εἰς τὴν Σερβίαν διὰ νὰ συμμετάσχῃ εἰς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ Καρμιγώρη. Αὐτὸς ἀνεχώρησε ἀπὸ τὸν κόλπον τοῦ Ὀρφανοῦ τῆς Χαλκιδικῆς καὶ ἔφθασε εἰς τὸ ὄρος Μπόζ-Ντάγκ, πρὸς Βορρᾶν τῶν Σερρῶν,

όπου περιεκυκλώθη από 8.000 στρατιώτες του βαλκή της πόλεως Σερρών 'Ισμαήλ βέη. 'Η μάχη διήρκεσε τρεις ημέρας και ο Νικοτσάρας έχασε το μεγαλύτερο μέρος των όπιδων του. Κατώρθωσε όμως να διασπάσει την κύκλωσιν και να φθάσει εις την περιοχήν της Ζίχνας, όπου υπέστη επίσης επίθεσιν από τουρκικάς δυνάμεις. 'Η δραστηριότης του απέτυχε και έχρηιάσθη να επιστρέψη εκεί από όπου εξώρμησε.

'Υστερα από πολλάς περιπετείας κατώρθωσε να σωθῆ εις τὸ ὄρος Ἄθως. 'Ο Βασδραβέλλης υποστηρίζει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ἄλλους ἐρευνητάς ὅτι δὲν ἔχει διαπιστωθῆ ἀκόμη ἐὰν ὁ Νικοτσάρας ἤθελε να φθάσει εις τὴν Σερβίαν διὰ να βοηθήσῃ τὸν Καραγιώργη, ἢ εις τὰς Παραδουναβίους ἡγεμονίας, διὰ να ἐνωθῆ με τοὺς συμπατριώτας του, οἱ ὅποιοι ὑπηρετοῦσαν εις τὰ στρατεύματα τῶν Ἡγεμονιῶν.

Πολλὰς φορὰς ὁμοῦ οἱ κλέφτες περιεφίγγοντο ἀπὸ τὰς ὀθωμανικάς ἀρχὰς καὶ τότε εὑρισκον καταφύγιον εις ἄλλας διαφόρους χώρας μεταξὺ τῶν ὀποιῶν καὶ ρουμανικά. Πρόκειται διὰ τὴν περίπτωσιν τοῦ Ἰωάννου Φαρμάκη, συντρόφου εις τὴν μάχην τοῦ Γεωργάκη Ὀλυμπίου.

Παρουσιάσαμεν μερικά στοιχεῖα τοῦ ἀφοροῦν τὴν ἱστορίαν τῆς Ρουμανίας, ἀλλὰ τὸ ἔργον τοῦ Βασδραβέλλη ἀποτελεῖ μίαν σοβαρὰν συμβολὴν εις τὴν γνῶσιν τοῦ φαινομένου τῶν χαϊδούκων εις ὄλην τὴν βαλκανικὴν περιοχὴν.

(Μετάφρασις ἐκ τῆς ρουμανικῆς)

Χ ε ρ ο υ β ε ἰ μ, ἀρχιμανδρίτου, Σύγχρονες ἀγιορείτικες μορφές.

Πρόκειται περὶ σειρᾶς βιογραφιῶν ἀπὸ τὸν ἀγιορειτικὸν κόσμον, με πρόσωπα τοῦ ἔδρασαν τὸν 20ο αἰῶνα στὴν ἄσκηση, στὴν προσευχὴ καὶ γενικὰ στὸ θεωρητικὸν στοιχεῖον τοῦ μοναχισμοῦ. 'Η ἐκδοτικὴ προσπάθεια ὀφείλεται στὴν Μονὴ τοῦ Παρακλήτου ('Ωρωπὸς-Ἄττικῆς), ἢ ὀποία θέλει να παρουσιάσῃ στὸ εὐρὸ ἀναγνωστικὸν κοινὸν μορφὰς τοῦ ἀγιορειτικοῦ ἀσκητισμοῦ. 'Η κάθε ἐκδοσις εἶναι ἐπιμελημένη με ἔγχρωμον ἐξώφυλλον καὶ φωτογραφίαι. Ἄλλὰ ἄς δοῦμε περιληπτικὰ τὸ ἱστορικὸν περιεχόμενον κάθε βιβλίου:

1. Χ ε ρ ο υ β ε ἰ μ, ἀρχιμανδρίτου, Ἰωακείμ Ἁγιαννανίτης (Νικολαΐδης), Σύγχρονες ἀγιορείτικες μορφές, ἐκδόσεις Ἄδελφότητος «Ὁ Παράκλητος», Ὄρωπὸς Ἄττικῆς 1973, σελ. 44+1 φωτογραφία ἐκτὸς κειμένου.

'Ο πατήρ Ἰωακείμ (στὸν κόσμον Ἰωάννης Νικολαΐδης) γεννήθηκε τὸ 1895 στὴν Καλαμάτα καὶ ὑπηρετήσῃ ὡς κληρικὸς στὶς ἑλληνικὰς παροικίας τῶν Η.Π.Α. Τὸ 1930 ἐγκαταστάθηκε στὴν Σκῆτη τῆς Ἁγίας Ἄννας τοῦ Ἁγίου Ὁρους. 'Η ἀσκητικὴ καὶ παραδοσιακὴ αὐτὴ μορφή τοῦ ἀγιορειτικοῦ ἀναχωρητισμοῦ πέθανε τὸ 1950.

2. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Ἀθανάσιος Γρηγοριάτης, ἔ.ἀ., 1971, σελ. 59+2 φωτογραφίαι ἐκτὸς κειμένου.

'Ο πατήρ Ἀθανάσιος (στὸν κόσμον Ἀνδρέας Πρωτογελόπουλος) γεννήθηκε στὸν Πύργο τῆς Ἠλείας. Τὸ 1891 ἔλαβε τὸ μοναχικὸν σχῆμα στὴν Μονὴ Γρηγορίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Με τὴν πνευματικὴν του ἀκτινοβολία ἐξελέγη ἡγούμενος τῆς Μονῆς. Σ' αὐτὸν ὀφείλεται ἢ ἀναδιοργάνωσις καὶ ἢ πνευματικὴ ἀνόρθωσις τῆς Μονῆς. Παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν θέση τοῦ ἡγουμένου ὑπὲρ τοῦ πνευματικοῦ του τέκνου Βησσαρίωνος. Γιά πολλά ἔτη ὕπῆρξε ὁ πνευματικὸς στυλοβάτης τῆς Μονῆς. Πέθανε τὸ 1953.

3. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Καλλίνικος ὁ ἡσυχαστής, ἔ.ἀ., 1973, σελ. 68+1 φωτογραφία ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ πατήρ Καλλίνικος (στὸν κόσμον Κωνσταντίνος Θειάσπρης) γεννήθηκε τὸ 1853 στὴν Ἀθήνα καὶ ἀσκήτεψε στὴν τοποθεσία Κατουνάκια τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἡ μελέτη τῶν νηπτικῶν κειμένων, ἡ προσευχή καὶ ἡ ἀπομόνωση μετέφεραν τὸν π. Καλλίνικο στὰ στρώματα τῆς νοερᾶς προσευχῆς. Ἀπὸ τὸ 1885 ἦταν ἐγκλειστος στὸ κελλί του. Τὸ 1913 πῆρε θέση κατὰ τῶν Ὀνοματολατρῶν [Πρβλ. Κ. Κ. Παπουλίδη, Ὀνοματολάτραι. Ἐτεροδιδασκαλία Ρώσων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατὰ τὴν δευτέραν δεκαετίαν τοῦ 20οῦ αἰῶνος, «Μακεδονικά», τ. 11 (1971), σ. 117-166]. Ὁ πατήρ Καλλίνικος ὑπῆρξε άγιορείτης στάρεις, γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχει ἑλληνική καὶ ξένη βιβλιογραφία, πὸ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς άσκησῆς του (βλ. σσ. 8, 37, 56, 65). Πέθανε τὸ 1930.

4. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Δανιήλ ὁ Κατουνακιώτης, ἔ.ά. 1970, σελ. 68+2 φωτογραφίες ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ πατήρ Δανιήλ (στὸν κόσμον Δημήτριος Δημητριάδης) γεννήθηκε στὴν Σμύρνη τὸ 1846. Σπούδασε στὴν Εὐαγγελική Σχολή τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Ἐλαβε τὸ μοναχικὸ σχῆμα στὴν Μονὴ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Μιὰ διαφορὰ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ρώσων στὴν Μονὴ ἔγινε αἰτία νὰ ἀπομακρυνθῆ. [Πρβλ. Δανιήλ, μοναχοῦ άγιογράφου, Ἱστορική μελέτη περὶ τῆς ἀναφύσεως διαφορᾶς ἐν τῇ κατ' Ἀθῶ ΙΜ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος τῆς ἐπιλεγομένης Ρωσικοῦ μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Ρώσων Πατέρων καὶ περὶ τῆς ἐξελιξέως αὐτῆς ἐπιδικασθείσης κατὰ τὸ χιλιοστὸν ὀκτακοσιοστὸν ἑβδομηκοστὸν πέμπτον ἔτος ὑπὸ τῶν πατριαρχείων Κων/πόλεως πατριαρχεῦοντος τοῦ πατριάρχου Ἰωακείμ τοῦ Βου, Πάτριαι, 1927, σ. 71]. Ἐζῆσε στὴν Θεσσαλονίκη, στὴν Μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας (Βασιλικὰ-Θεσσαλονίκης), στὴν Μονὴ Βατοπεδίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τὸ 1888 κατέληξε στὴν τοποθεσία Κατουνάκια τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἐγραψε κατὰ τῶν θέσεων τοῦ Ἀποστόλου Μακράκη (1831-1905). [Πρβλ. Δανιήλ, μον. Ἁγιορείτου, Φωνὴ ἐξ ΑΟ διὰ τὴν προσεχῆ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, Πειραιεύς 1926, σ. 36].

Εἶχε μεταξὺ τῶν ὑποτακτικῶν του καὶ τὸν γνωστὸ στὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη. Ἡ εἰρηνικὴ μορφή του ἐπέδρασε σὲ πολλοὺς μοναχοὺς καὶ λαϊκοὺς. Οἱ λογοτέχνες Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης καὶ Γεώργιος Θεοτοκάς σὲ ἀφηγήσεις τους ἀναφέρονται στὸν πατέρα Δανιήλ (βλ. σ. 6, 8, 13, 30, 33, 53). Πέθανε τὸ 1929.

5. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Ἰσαάκ Διονυσιάτης, ἔ.ά. 1971, σελ. 54+1 φωτογραφία ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ πατήρ Ἰσαάκ (στὸν κόσμον Ἰωάννης Γεωργίου) γεννήθηκε στὸ Καββακλή τῆς Ἀδριανουπόλεως τὸ 1850. Ἐλαβε τὸ μοναχικὸ σχῆμα στὴν Μονὴ Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους τὸ 1872. Ἐζῆσε ἀθόρυβα πάντοτε στὰ διάφορα χειρωνακτικὰ διακονήματα τῆς Μονῆς. Κατὰ τὸν σημερινὸ ἠγούμενον Γαβριήλ ὁ πατήρ Ἰσαάκ «ἦτο τύπος ἀπλότητος, ἀκριβείας καὶ εὐλαβείας, σιωπηλὸς καὶ ἀπερίσπαστος ἐν παντί... ὑπόδειγμα εἰς ὅλους τοὺς πατέρας» (βλ. σ. 9). Ὁ πατήρ Ἰσαάκ πέθανε τὸ 1932.

6. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Σάββας ὁ πνευματικός, ἔ.ά. 1972, σελ. 110+1 φωτογραφία ἐκτὸς κειμένου.

Ὁ πατήρ Σάββας γεννήθηκε τὸ 1821 στὰ Ἄθυνα τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ ἔζησε ὡς ἔξομολόγος καὶ στάρεις στὴν τοποθεσία Μικρὴ Ἁγία Ἄννα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Πέθανε τὸ 1908.

7. Τ ο ὕ ἱ δ ι ο υ, Ἰγνάτιος ὁ πνευματικός, ἔ.ά., 1973, σελ. 103.

Ὁ πατήρ Ἰγνάτιος γεννήθηκε τὸ 1827 στὴς Σέρρες. Ἐζῆσε καὶ αὐτὸς ὡς πνευματικός στὴν τοποθεσία Κατουνάκια τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ὑπῆρξε πνευματικὸ ἀνύστημα τῆς πα-

ραδόσεως του μεγάλου γέροντος της Κερασιᾶς Χατζῆ-Γεωργίου. Ὁ Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης ἐπισκέφθηκε πολλές φορές τὸν πατέρα Ἰγνάτιο. Πέθανε τὸ 1927.

Μὲ πολλή χάρι εἶναι γραμμένα ἀπὸ τὸν ἀρχιμανδριτῆ Χερουβείμ τὰ 7 βιβλία τῆς σειράς: «Σύγχρονες άγιορείτικες μορφές». Παρόλο ὅτι εἶναι γραμμένα γιὰ τὸ εὐρὸ κοινὸ ἐν τούτοις τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι χρήσιμα γιὰ τοὺς θεολόγους, τοὺς ἱστορικοὺς τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἀλλὰ καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τῶν Βαλκανίων. Ὁ συγγραφέας μὲ τὴν προσφορά του αὐτῆ ἔδωσε στὸν ἱστορικὸ τοῦ μέλλοντος ἄρκετὸ ἱστορικὸ ὕλικό. Παράλληλα ὁμως ἔδωσε καὶ μιὰ μ α ρ τ υ ρ ί α τῆς πνευματικότητος τοῦ Ἁγίου Ὁρους κατὰ τὸν 20ο αἰῶνα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ